

Uppsalan käsikirjan messun piirteitä
ja suhde muihin reformaatioajan messuteksteihin

Suvi Rajamäki
Pro gradu -tutkielma
Suomen kieli
Suomen kieli ja
suomalais-ugrilainen kielentutkimus
Kieli- ja käännöstieteiden laitos
Turun yliopisto
Huhtikuu 2015

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

TURUN YLIOPISTO

Kieli- ja käännöstieteiden laitos / Humanistinen tiedekunta

SUVI RAJAMÄKI: Uppsalan käsikirjan messun piirteitä ja suhde muihin
reformaatioajan messuteksteihin

Pro gradu -tutkielma, 69 s., 8 liites.

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus / Suomen kieli

Huhtikuu 2015

Vanhan kirjasuomen tutkimusalaan kuuluvassa pro gradu -tutkielmassani tarkastelen Uppsalan koodeksiin B 28 sisältyvää suomenkielistä messutekstiä, joka tunnetaan myös nimellä Uppsalan käsikirjan messu. Uppsalan käsikirjan messu ei ole aiemmin ollut kielitieteellisen tai liturgiahistoriallisen tutkimuksen pääkohteena, joten tutkielman tarkoituksena on tarkastella monipuolisesti sekä sen kielellisiä piirteitä että sisällöllisiä ominaisuuksia. Tutkimuksen vertailuaineistona ovat reformaatioajan alun suomenkieliset messutekstit – Westhin koodeksin messu, Kangasalan *Missalen* suomenkielinen messuteksti ja Mikael Agricolan painettu *Messu* (1549) – sekä ruotsalaisen Messun vuosien 1541 ja 1548 laitokset. Vertailen myös muutamia *Abckirian* (1543) ja *Rucouskirian* (1544) tekstejä Uppsalan käsikirjan messun vastaaviin teksteihin. Keskeisin tavoitteeni on selvittää, minkälaista suomen kieltä Uppsalan käsikirjan messun kirjoittaja on käyttänyt, milloin käsikirjoitus on kirjoitettu ja mikä on sen suhde muihin tunnettuihin 1500-luvun puolivälin messuteksteihin.

Tutkielman teoreettisena viitekehyksenä on sekä vanhaa kirjakieltä koskeva kielitieteellinen tutkimus että teologien harjoittama liturgiahistoriallinen tutkimus. Uppsalan käsikirjan messun ortografian ja kielen tutkimisen kannalta keskeisimpiä lähdeteoksia ovat vanhan kirjasuomen – pääasiassa Agricolan teosten – äänne- ja muotopiirteitä, syntaktisia rakenteita ja sanastoa käsittelevät tutkimukset ja oppikirjat. Tutkimusmenetelmäni on vanhan kirjasuomen tutkimuksessa yleisesti käytetty tekstien synoptinen vertailu eli vertailtavien tekstien tarkastelu rinnakkain. Synoptisen vertailun avulla pienetkin tekstien väliset erot, kuten ortografiaan ja sananmuotoihin liittyvät eroavaisuudet, on helppo huomata. Havaintoja tehdessäni olen hyödyntänyt sekä kielitieteellistä että liturgiahistoriallista tutkimuskirjallisuutta.

Tutkimus vahvistaa hypoteesini siitä, että Uppsalan käsikirjan messu on kirjoitettu vuosien 1544 ja 1548 välillä. Ortografialtaan ja kielellisiltä piirteiltään se muistuttaa eniten Agricolan varhaisia teoksia ja sisältää runsaasti vanhalle kirjasuomelle ominaisia lounaismurteisina pidettyjä äänne- ja muotopiirteitä. Myös ruotsin kielen syntaktisten rakenteiden vaikutus näkyy selvästi Uppsalan käsikirjan messussa. Kielitieteellisten tulosten lisäksi tutkimuksesta käy ilmi, että Uppsalan käsikirjan messu perustuu pääasiassa vuoden 1541 ruotsalaiseen Messuun. Tekstivertailut todistavat myös, että kirjoittaja on halunnut noudattaa Turun hiippakunnan omia perinteitä ja on siksi hyödyntänyt Agricolan *Abckirian* ja *Rucouskirian* tekstejä.

Asiasanat: vanha kirjasuomi, käsikirjoitukset, koodeksit, messu, jumalanpalvelus, liturgia, reformaatio, uskonpuhdistusaika, Ruotsin vallan aika

Sisällys

1	Johdanto.....	2
1.1	Tutkimuksen tausta ja aiempi tutkimus.....	2
1.2	Tutkimuskysymykset ja -hypoteesit.....	3
1.3	Aineisto ja sen käsittely.....	4
2	Reformaatioaika ja kansankielisen messun synty Suomessa.....	7
2.1	Reformaation tulo Ruotsiin ja Suomeen.....	7
2.2	Reformaatioajan suomenkielinen ehtoollismessu.....	9
2.3	Reformaatioajan messun kaava.....	11
3	Suomen kieli 1500-luvulla.....	15
3.1	Ortografia.....	15
3.2	Äänne- ja muotopiirteitä.....	17
3.3	Syntaksin piirteitä.....	23
3.4	Sanasto.....	24
4	Uppsalan käsikirjan messun piirteitä.....	26
4.1	Kielenulkoisia piirteitä.....	26
4.2	Ortografia.....	27
4.3	Kieli.....	31
4.4	Sisältö.....	37
4.5	Yhteenveto.....	40
5	Uppsalan käsikirjan messun suhde muihin reformaatioajan teksteihin.....	42
5.1	Mikael Agricolan <i>Messu</i> (1549).....	42
5.2	Westhin koodeksin messu.....	47
5.3	Kangasalan <i>Missalen</i> suomenkielinen messuteksti.....	52
5.4	Vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaiset Messut.....	55
5.5	Mikael Agricolan <i>Abckiria</i> (1543).....	57
5.6	Mikael Agricolan <i>Rucouskiria</i> (1544).....	59
5.7	Yhteenveto.....	63
6	Lopuksi.....	65
	Lähteet.....	67

LIITE 1: UKM:n ensimmäinen sivu

LIITE 2: UKM suoraan litteroituna sekä ääntämisen mukaisella tavalla esitettynä

1 Johdanto

Tutkimus tarkastelee 1500-luvun puolivälissä kirjoitetun Uppsalan yliopiston koodeksin B 28 suomenkielisen messukäsikirjoituksen eli Uppsalan käsikirjan messun ortografiaa, kieltä ja sisältöä. Se selvittää Uppsalan käsikirjan messun suhdetta muihin reformaatioajan suomenkielisiin messukäsikirjoituksiin, Mikael Agricolan ensimmäisiin painettuihin teoksiin sekä 1540-luvun ruotsalaisiin messukirjoihin. Tutkimus pyrkii antamaan aiempaa tarkemman kuvan käsikirjoituksen kielellisistä piirteistä ja esittämään arvion sen kirjoittamisajankohdasta.

1.1 Tutkimuksen tausta ja aiempi tutkimus

Tutkimus kuuluu suomen kirjallistumisen ja kirjakielen tutkimuksen alaan. Alan keskeisiä tutkimuskohteita ovat mm. reformaatioajan käsikirjoitukset ja Mikael Agricolan painetut teokset. Teoreettisena taustana voidaan pitää tutkittua tietoa 1500-luvun suomen ortografiasta ja kielestä. Koska tutkimuskohteena on 1500-luvun puolivälin messukäsikirjoitus, myös reformaatioajan ehtoollisjumalanpalvelusta koskeva liturgiahistoriallinen tutkimustieto on myös tärkeä teoreettinen tausta tutkimukselle.

Aiempaa tutkimusta Uppsalan koodeksista B 28 on melko vähän. E. N. Setälä & K. B. Wiklund (1893) ovat esittäneet aineiston teoksessaan *Suomen kielen muistomerkkejä I*, ja he myös vertailevat ja kommentoivat sen suhdetta Agricolan Messuun ja Westhin koodeksiin. Setälän ja Wiklundin jälkeen koodeksia ovat kommentoineet ja tarkastelleet P. J. I. Kurvinen (1929), Olav D. Schalin (1946), Kauko Pirinen (1962), Osmo Nikkilä (1985) sekä Kaisa Häkkinen (2013). Virsirunouden tutkija Kurvisen (1929: 29–30) mukaan koodeksi on kirjoitettu ennen vuotta 1541, mutta sitä on muokattu ja täydennetty vuoden 1541 messujärjestyksen mukaiseksi myöhemmin. Schalin (1946: 212) taas ajoittaa koodeksin vuosien 1544–1549 välille, sillä siinä mainitaan Agricolan katekismus ja Rukouskirja. Pirinen (1962: 99, 102) on ajoituksen suhteen samalla kannalla Schalinin kanssa, ja hän pitääkin Uppsalan messukäsikirjoitusta Agricolan painetun messun esityönä ja jopa Agricolan itsensä laatimana.

Nikkilä (1985, suom. 1994: 28–35) esittää vanhan kirjasuomen loppuheittoa tarkastelevan väitöskirjansa aineistoa esittelevässä luvussa havaintoja koodeksin B 28 kielestä ja nostaa esiin useita kieliseikkoja, joissa se eroaa Westhin ja Agricolan

käsikirja- ja messuteksteistä. Tuoreimmat havainnot ja huomiot ovat peräisin Häkkinen (2013: 23), joka esittelee koodeksin B 28 messutekstin keskeisimpiä sisällöllisiä eroja suhteessa Agricolan *Messuun* (1549) ja huomauttaa, että sitä ei käsialavertailujen perusteella voi pitää Agricolan kirjoittamana. Lisäksi UKM:n Isä meidän -rukous on yksi tutkimusaineiston teksteistä Uusitalon (2015) pro gradu -tutkielmassa.

Nikkilän väitöskirjaa (1985) lukuun ottamatta aiemmat Uppsalan koodeksia B 28 käsittelevät tutkimukset keskittyvät vain suuriin rakenteellisiin eroihin tekstien välillä, eikä kukaan ole julkaissut erillistä tutkimusta Uppsalan messukäsikirjoituksen kielestä ja sen suhteesta Agricolan *Messuun*, Westhin koodeksiin tai Kangasalan Missalen suomenkieliseen osuuteen. Jo Setälä ja Wiklund (SKM 1: XLI) totesivat tekstin kielellisten ominaisuuksien ansaitsevan oman tutkimuksensa.

1.2 Tutkimuskysymykset ja -hypoteesit

Tutkimuksen tavoitteena on täsmentää aiempaan tutkimukseen perustuvaa käsitystä Uppsalan käsikirjan messun iästä, kielellisistä piirteistä sekä sen suhteesta muihin reformaatioajan messuteksteihin. Koska aiemmassa tutkimuksessa on tehty lähinnä pintapuolisia huomioita etenkin messukäsikirjoituksen sisällöstä ja sen suhteesta Agricolan ja Westhin messuteksteihin, tässä tutkimuksessa tavoitteeni on tehdä kattavampi selvitys etenkin kielellisistä piirteistä.

Tutkimus pyrkii selvittämään, minkälaista suomen kieltä Uppsalan suomenkielinen messukäsikirjoitus edustaa äänne- ja muotopiirteiltään, lauserakenteiltaan ja sanastoltaan. Minkälaisia murrepiirteitä käsikirjoituksesta löytyy? Mitä vieraista kielistä otettuja lauserakenteita käsikirjoitus sisältää? Minkälaista ja kuinka johdonmukaista käsikirjoituksen ortografia on?

Kielen lisäksi tutkimuskohteena on Uppsalan messukäsikirjoituksen sisältö ja suhde muihin 1500-luvun puolivälin suomenkielisiin messukäsikirjoituksiin, Mikael Agricolan ensimmäisiin painettuihin teoksiin sekä vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaisiin messuihin. Tutkimus tarkastelee, mitä messun pysyviä ja ajankohdan mukaan vaihtuvia osia messukäsikirjoituksesta löytyy ja missä suhteessa ne ovat vertailuaineiston vastaaviin osiin.

Varsinaiseksi tutkimuskysymykseksi asetan selvittää, mitä Uppsalan käsikirjan messun ortografia, kieli ja sisältö kertovat sen iästä, kirjoittajasta ja suhteesta muihin 1500-luvun puolivälin messukäsikirjoituksiin, Mikael Agricolan painettuihin teksteihin ja ruotsalaisiin messuihin. Tutkimuskysymys on laaja, mutta pidän sitä perusteltuna, sillä messukäsikirjoitus ei ole aiemmin ollut kielitieteellisen tutkimuksen pääkohteena vaan ainoastaan vertailuaineistona. Koska tutkimusaineisto on digitaalisessa muodossa ja kyseessä on kielitieteellinen lähestymistapa, ei tässä tutkimuksessa tarkastella käsikirjoituksen paperia tai vesileimoja. Niiden tutkiminen voisi kuitenkin auttaa Uppsalan käsikirjan messun ajoittamisessa.

Aiemman tutkimuksen perusteella oletan, että Uppsalan käsikirjan messu muistuttaa eniten Agricolan painettua Messua. Oletan kuitenkin, että se eroaa Agricolan teksteistä etenkin ortografian ja kielen suhteen. Varsinaiseksi tutkimushypoteesiksi asetan, että Uppsalan käsikirjan messu ei ole Agricolan kirjoittama ja että se on kirjoitettu vuosien 1544 ja 1549 välillä.

1.3 Aineisto ja sen käsittely

Tutkimuksen aineistona on Uppsalan yliopiston kirjastossa säilytettävään koodeksiin B 28 sisältyvä suomenkielinen messukäsikirjoitus eli Uppsalan käsikirjan messu, josta tässä tutkimuksessa käytetään lyhennettä UKM. Koodeksi B 28 koostuu 81:stä lakitekstiä sisältävästä pergamenttilehdestä ja myöhemmin siihen yhdistetyistä paperilehdistä, jotka sisältävät erään ruotsinkielisen tekstin lisäksi suomenkielisen ehtoollismessun (lehdet 87–94) ja vajavaisen käsikirjan (lehdet 95–117)¹. Pergamentille kirjoitetut lakitekstit ovat peräisin 1400-luvun puolivälistä, paperilehtien suomenkieliset tekstit taas 1500-luvun puolivälistä. (SKM 1, XVI–XVII.)

Käsikirjoitus on hallussani korkealaatuisina digikuvina, jotka Turun yliopiston suomen kielen jatko-opiskelija Maria Lehtonen otti kesällä 2013 Uppsalassa. Aineisto löytyy myös Setälän ja Wiklundin litteroimana vuonna 1893 julkaistusta Suomen Kielen Muistomerkkejä I -teoksesta sekä Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-

---

¹ Uppsalan yliopiston koodeksissa B 28 ei ollut alun perin ollut lehtinumeroita, vaan ne on lisätty käsikirjoitukseen jälkikäteen.

korpuspalvelusta². Mahdollisten kopiointivirheiden vuoksi olen litteroinut digikuvien perusteella oman tekstitiedostoni UKM:sta. Olen myös verrannut tekstitiedostoani Kaino-korpuksen tekstiversioon, ja päätynyt muutamassa kohdassa hieman erilaiseen litterointiratkaisuun. Tutkimuksen liitteessä esitän aineiston sekä suoraan litteroituna tekstiversiona että lukutavan mukaisena versiona.

Aineiston litteroinnissa on käytetty tutkimusperinteessä vakiintuneita periaatteita, joita jo Setälä ja Wiklund (1893) käyttävät Suomen Kielen Muistomerkkejä I -teoksessaan: Lyhenteet on kirjoitettu auki ja *kursivoitu*. Käsikirjoituksessa yliviivatut kohdat on merkitty kahden pystyviivan || väliin ja korjattu kohta asteriskien * väliin. Nasaaliviivan avulla merkityt kirjaimet on *kursivoitu*, ja vaikeasti ymmärrettävät sanat ja muodot on selitetty alaviitteissä.

Uppsalan käsikirjan messussa on kaksi erilaista ä:tä tarkoittavaa grafeemia: 1500-luvun suomalaisille teksteille yleinen *a*, jonka yläpuolella on pieni *e*-kirjain, sekä *a:n* ja *e:n* yhteensulautuma eli *æ*. Litteroimassani tekstitiedostossa ensin mainittua grafeemia on merkitty *ä*:llä ja *æ*-grafeemia sellaisenaan. Messukäsikirjoituksessa on myös useita erilaisia *s*-kirjaimia, jotka olen merkinnyt tekstiversioon samanlaisina *s*-grafeemeina, poikkeuksena *β*. UKM:n kirjoittaja on merkinnyt *ij:n* ja *y:n* samannäköisiksi, kuten myös *I:n* ja *J:n*. Tutkimusta varten litteroimassani tekstitiedostossa olen erottanut *ij:n* ja *y:n* (*kijtem*, *pyhen*) toisistaan sanan merkityksen perusteella, mutta sekä *I-* ja *J-*grafeemit olen jättänyt samanlaisiksi (*Jse*, *Jumala*).

1500-luvulla suomen kieleen kuuluneista spiranttiäänteistä soinnillinen dentaalispiranti ja palataalispiranti on merkitty lukutavan mukaiseen versioon tutkimusperinteessä niistä käytetyillä kreikkalaisilla kirjaimilla *δ* ja *γ*. Soinniton dentaalispiranti on kuitenkin kirjoitusteknisten seikkojen vuoksi merkitty *ts*-yhtymänä, sillä se on ollut mahdollinen lukutapa jo 1500-luvulla. Tarkemmin spiranttiäänteitä käsitellään luvussa 3.2.

Tutkimuksen lopussa liitteenä esitettävä tekstiversio noudattaa alkuperäisen käsikirjoituksen rivinjakoja, ja lukutavan mukainen versio pyrkii mukailemaan sitä, ottaen kuitenkin huomioon nykykielen tavutussäännöt. Luvussa 5 esitettävissä

---

² Kaino-korpuspalvelun tekstiversio Uppsalan suomenkielisestä messukäsikirjoituksesta löytyy osoitteesta http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/varia/upskk_rdf.xml

rinnakkaisasetelmissä tekstit eivät noudata alkuperäisten versioiden rivinjakoa, vaan ne on rivitetty niin, että niiden synoptinen vertailu olisi mahdollisimman helppoa. Näin ollen rinnakkaisasetelmissä tekstiin on toisinaan jätetty tyhjiä rivejä, kun toisiaan vastaavat rivit on haluttu kohdistaa.

Tutkimuksen vertailuaineistosta keskeisimpiä ovat Agricolan painettu *Messu* (1549), Westhin koodeksin messukäsikirjoitus sekä Kangasalan *Missaleen* liitetty suomenkielinen messukäsikirjoitus, joista tarkemmin luvussa 2.2. Lisäksi vertailen kolmea UKM:n tekstiä Agricolan *Rucouskirian* (1544) vastaaviin teksteihin sekä UKM:n Isä meidän -rukousta ja apostolista uskontunnustusta Agricolan *Abckirian* (1543) versioihin. Kaikki vertailuaineiston suomenkieliset tekstit ovat helposti saatavissa internetistä ja painetuista lähteistä.

Tutkimusta varten olen kopioinut vertailuaineiston tekstit Kaino-korpuspalvelusta, lukuun ottamatta Kangasalan messukäsikirjoituksen tekstiä, joka on peräisin Pirisen (1962: 302–303) teoksesta. Mahdollisten virheiden vuoksi olen tarkistanut kopioimani tekstit: Agricolan teoksista on toimitettu näköispainoksia, joita hyödynnän hänen tekstiensä tarkistamisessa. Westhin koodeksin messutekstin olen tarkistanut vuonna 2012 julkaistun tekstiversion *Codex Westh. Westhin koodeksin tekstit* (toim. Kaisa Häkkinen) mukaiseksi. Pirisen tekstiversion Kangasalan Missalen suomenkielisestä messukäsikirjoituksesta olen tarkistanut pdf-muotoisesta julkaisusta³.

Suomenkielisten tekstien lisäksi vertailen UKM:n suhdetta vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaisiin Messuihin. Kansalliskirjastossa on molemmista kappaleet, joita kävin tarkastelemassa 3.2.2014. Samalla kuvasin vuoden 1548 Messun tutkimustani varten. Vuoden 1541 Messun kuvat sain professori Kaisa Häkkiseltä, joka on käynyt tutkimassa ja kuvaamassa Messua syksyllä 2012. Tutkimusta varten olen litteroinut molemmista Messuista valokuvien perusteella tekstiversiot.

---

³ Kangasalan Missalen pdf-julkaisu löytyy osoitteesta
http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/67149/fv31282_kangasala.pdf?sequence=2

2 Reformaatioaika ja kansankielisen messun synty Suomessa

Vaikka katolisella keskiajalla sivistyksen ja kirkollisen elämän kieli oli latina, suomalaiset kuuluivat kirkossa myös jonkin verran omaan kieltään. Ripittäytymisen on täytynyt tapahtua suomeksi (Maliniemi 1955: 89) ja ainakin osa kaste- ja vihkikaavasta on täytynyt olla suomenkielistä, jotta myös latinaa taitamattomat ovat voineet osallistua toimituksiin (emt: 92, 97). Vuonna 1441 Isä meidän -rukous, uskontunnustus ja Ave Maria ohjeistettiin käännettäväksi kansankielelle, jotta niitä voitaisiin lukea kirkkokansalle joka sunnuntai. Puoli vuosisataa myöhemmin kansankielistettävien tekstien joukkoon lisättiin synnintunnustus. (Emt: 96.) Lisäksi keskiajan lopulla ainakin Turussa on saarnattu suomeksi (emt: 107–109, 111).

Suomenkielinen jumalanpalveluselämä ja samalla suomen kirjakieli syntyivät kuitenkin vasta 1500-luvulla raamattuhumanismin ja Martin Lutheriin henkilöityneen luterilaisen reformaation myötä. Vuonna 1517 Saksasta alkaneen luterilaisen uudistusliikkeen yksi keskeisiä päämääriä oli kansakielinen uskonharjoittaminen. (KKKS: 367–368.) Kirjapainotaidon keksiminen edesauttoi reformaation etenemistä: painettujen tekstien välityksellä reformaattoreiden ajatukset ja uskonnolliset teokset levisivät vähitellen myös tavallisen kansan keskuuteen (Häkkinen 1994: 20). Monet Itämeren kaupungit luterilaistuivat jo 1520-luvun alussa, esimerkiksi Tallinnassa reformatoriset uudistukset syrjäyttivät katolilaisuuden jo vuonna 1525 (KKKS: 367–368).

2.1 Reformaation tulo Ruotsiin ja Suomeen

Reformaation opit ja ajatukset tulivat Tukholmaan vuonna 1522 saksalaisten kauppiaiden mukana. Ruotsin ensimmäiset evankeliseen uskoon kääntyneet olivatkin Tukholman saksalaisia, jotka 1520-luvun aikana pyrkivät edistämään luterilaisuuden leviämistä. Ruotsalaiset itse eivät ottaneet uusia evankelisia oppeja vastaan kovin hyvin, ja aluksi reformaatiolla olikin kannattajia vain muutamissa suurissa kaupungeissa. (Kouri 1995: 44–45.) Toisin kuin Saksassa, Ruotsin valtakunnassa reformaatio ei ollut kansanliike vaan niin sanottu ”ruhtinasreformaatio”, joka oli osa kuninkaan johtamaa laajempaa yhteiskunnallista uudistusta (Kouri 1995: 47–48; Knuutila 2010: 88).

Huomatessaan katolisen kirkon hankaloittavan poliittisten päämääriensä saavuttamista kuningas Kustaa Vaasa ryhtyi 1520-luvun alussa tukemaan reformaation kannattajia

heikentääkseen katolisen kirkon taloudellista ja poliittista valtaa (Kouri 1995: 47–48). Merkittävä askel kohti reformaatiota – irti paavin alaisuudesta – otettiin vuonna 1527, kun Västeråsin valtiopäivien päätökset siirsivät kirkon omaisuutta sekä piispojen poliittista valtaa kruunulle ja määräisivät kirkon verotuksen piiriin. Lisäksi valtiopäivillä annettiin määräys Jumalan ”puhtaan” sanan saarnaamisesta. Västeråsin määräysten vaikutus uskonnollisiin oppeihin ja käytäntöihin jäi vähäiseksi, sillä Kustaa Vaasa ei halunnut suuttuttaa valtuustoa ja kansaa, jotka edustivat konservatiivisempaa katolilaista kantaa. (Pirinen 1962: 37, 47; Kouri 1995: 50–51.)

Levottomuuksien ja vastustuksen vuoksi Kustaa Vaasa hillitsi jumalanpalveluselämän muutosten etenemistä, ja vuonna 1528 hän antoi ohjeistuksen ”hyvien vanhojen kristillisten tapojen” säilyttämisestä. Lisäksi kuningas vaati, että reformatoriset uudistukset tulisi tehdä vapaaehtoisuuden pohjalta ja kuninkaallisen hyväksynnän kautta. Vanhat katoliset opit jäivät siis voimaan, mutta luterilaisetkin jumalanpalvelusmenot olivat mahdollisia. Aluksi jumalanpalveluselämään tehtiin muutoksia ainoastaan niillä paikkakunnilla, joissa Lutherin opeilla oli riittävästi vaikutusvaltaa: esimerkiksi Tukholmassa ruotsalaista messua alettiin pitää vuodesta 1529 lähtien, aluksi latinalaisen messun rinnalla, ja jo seuraavana vuonna kaupunginraati kielsi latinankielisen messun pitämisen. (Pirinen 1962: 79–80.)

Ruotsissa reformaatiota ja kansankielisten kirkonmenojen hyväksyntää edisti ahkerimmin Tukholman uudistusmielinen pappi ja saarnaaja Olaus Petri, joka oli ensimmäinen Lutherin opetusta kuullut ruotsalainen. Olaus Petrin Tukholman kaupunginkirkkoa varten laatima ensimmäinen painettu ruotsalainen messu *Then Swenska Messan* julkaistiin vuonna 1531. (Kouri 1995: 52; Heininen 2007: 22; Knuutila 2010: 88.) Valtakunnanlaajuiset uudistukset alkoivat kuitenkin vasta vuonna 1536 Uppsalan kirkolliskokouksen myötä, jolloin määrättiin ruotsinkielisen messun ja käsikirjan käytöstä kaikissa tuomiokirkoissa ja mahdollisuuksien mukaan myös maaseudun kirkoissa sekä lakkautettiin pappien selibaattisääntö. Olaus Petrin messusta ja käsikirjasta otettiin uudet painokset vuonna 1537. (Pirinen 1962: 85; Knuutila 2010: 89).

Suomeen reformaatioajatukset saapuivat ensimmäisen kerran 1520-luvulla uudistusmielisten nuorten teologien välityksellä. He olivat tutustuneet Lutherin oppeihin ja raamattuhumanismiin opiskellessaan ulkomaisissa, lähinnä saksalaisissa, yliopistoissa. (Kouri 1995: 57.) Yksi uudistusmielisimmistä oli Pietari Särkilahti, joka

opetti uusia evankelisia oppeja nuorille papeille ja opiskelijoille palattuaan Suomeen viimeistään vuonna 1524 (Schmidt 1943: 36; Heininen 2007: 44–46). Myös pernajalaissyntyinen Mikael Agricola, joka tuli Turkuun vuonna 1528 piispa Martinus Skytten kirjuriksi, ehti ilmeisesti kuulla reformaation sanomaa Särkilahden itsensä suusta (Schmidt 1943: 43; Heininen 2007: 40, 369). Turun tuomiokapitulissa oltiin kuitenkin vielä 1520-luvulla yleisesti ottaen katolilaismielisiä (Pirinen 1962: 78).

Reformaatiota alettiin kunnolla edistää 1530-luvun alussa, kun suomalaisia ylioppilaita lähetettiin opiskelemaan luterilaiseen Wittenbergiin (Pirinen 1962: 74–75). Mikael Agricola vihittiin papiksi vuonna 1531, ja samaan aikaan hän hankki Lutherin postillan, jota hän alleviivausten ja reunamerkintöjen perusteella käytti ahkerasti mm. saarnojensa luomisessa (Pirinen 1962: 72–73; Heininen 2007: 54, 369). Kun Agricola vuonna 1536 lähti Wittenbergiin, ensimmäiset suomalaisopiskelijat palasivat kotimaahansa, joka oli jo selvästi reformaatiohenkisempi kuin heidän lähtiessään: Turussa oli pidetty kansankielisiä messuja, ensimmäisen kerran toisen pernajalaisen, Laurentius Canutin, toimesta ruotsiksi vuonna 1534 (Pirinen 1962: 75, 82).

2.2 Reformaatioajan suomenkielinen ehtoollismessu

Messukäytäntöä alettiin muuttaa evankeliseksi ja suomenkieliseksi 1530-luvun lopulta alkaen, ja ensimmäinen suomenkielinen messu pidettiin viimeistään vuonna 1537 (Knuutila 1987: 12, 34; Kouri 1995:64). Aluksi seurakunnissa täydennettiin ja muutettiin katolisen messukirjan *Missale Aboensen* sisältöä evankeliseksi vuosien 1537 ja 1541 ruotsalaisten messujen mukaan. Tästä on säilynyt todisteena Eurajoen ja Kangasalan katolisiin *Missale Aboense* -messukirjoihin lisätyt vajavaiset ruotsinkieliset messutekstit sekä Kangasalan suomenkielinen messuteksti⁴. Toisessa vaiheessa 1540-luvulla alettiin suomentaa koko messujärjestystä ruotsalaisten Messujen pohjalta. Nykypäiville säilyneitä toisen vaiheen tekstejä ovat Westhin koodeksi, Uppslan koodeksi B 28 ja Mikael Agricolan painettu *Messu* (1549). (Knuutila 1987: 12–13; Knuutila 2010: 89–90.)

Kangasalan missalen lisälehdille kirjoitettu suomenkielinen messukäsikirjoitus ei sisällä koko messukaavaa, vaan se alkaa ehtoollisvuorolaulusta ja Sanctuksestakin on merkitty

---

⁴ Kangasalan missalen suomenkielistä messua ovat tutkineet Häkkinen & Tuppurainen (2014).

näkyviin vain alkusanat (Häkkinen–Tuppurainen 2014: 13). Pirisen (1962: 90–91) mukaan tekstissä on vanhahtavia, vuoden 1537 ruotsalaiseen Messuun viittaavia piirteitä, kuten ehtoollisen asetussanojen ilmaisut *hänen pyhihin käsihinsä* ja *hyuesti signnasi*, mutta myös uudemmissa lähteistä saatuja vaikutteita. Uusimmassa tutkimuksessa Kangasalan messusta on kuitenkin todettu, että se perustuu todennäköisesti vuoden 1537 ruotsalaiseen Messuun eikä se sisällä merkkejä uudempien painosten käytöstä (Häkkinen–Tuppurainen 2014: 23). Ruotsalaisista messuista poiketen Kangasalan messun siunauksena on psalmista 67 muodostettu siunaus, joka on alkuaan peräisin saksalaisesta lähteestä (Pirinen 1962: 93; Häkkinen–Tuppurainen 2014: 24).

Useita eri käsialoja ja eri-ikäisiä tekstejä käsittävä Westhin koodeksi sisältää suomenkielisen käsikirjan ja messun, ruotsin- ja suomenkieliset messuvirret nuotteineen sekä muita virsiä ja rukouksia (Kurvinen 1929: 27–29; Häkkinen [toim.] 2012, 13–29, 42–46). Westhin messusuomennoksen ajoituksesta on tutkijoiden keskuudessa epäselvyyttä ja erimielisyyttä, sillä siinä on piirteitä sekä vuoden 1541 ruotsalaisesta Messusta että sitä vanhemmasta messutraditiosta. Messutekstin keskeiset osiot, kuten prefaatio ja asetussanat, viittaavat latinalaiseen messuun ja vuoden 1537 ruotsalaiseen Messuun: myös Westhin asetussanoissa esiintyvät sanat *hänen pyhin käsihinsä* ja *hyuästi* ✕ *siugnasi*, kuten edellä esitellyssä Kangasalan tekstissä. (SKM 1: XI–XVI; Pirinen 1962: 93–98)

Ensimmäinen painettu suomenkielinen messu julkaistiin Mikael Agricolan toimittamana vuonna 1549. Kansilehdellä sen koko nimi on *Messu eli Herran Echtolinen*, ja painopaikaksi on merkitty Tukholma. (Häkkinen 2013: 7.) Agricolan *Messu* muistuttaa Westhin koodeksia, mutta siinä on huomattavia sisällöllisiä eroja, jotka johtuvat eri käännöspohjasta. Agricolan messukäännös perustuu vuoden 1548 ruotsalaiseen messuun, ja lisäksi siinä on hyödynnetty saksalaisia reformaatiotekstejä sekä Turun hiippakunnan keskiaikaisia aineksia. (Knuutila 1987: 12–21.) Westhistä poiketen Agricolan *Messussa* on vaihtoehtoinen lyhyempi prefaatio, joka oli ensimmäisen kerran ruotsalaisessa messussa vuonna 1541, sekä ehtoollisvirsi (Oo puhdas Jumalan Karitsa), joka otettiin ruotsalaiseen messuun vuonna 1548 (Häkkinen 2013:16–17, 19).

Edellä esiteltyjä messutekstejä sekä tämän tutkimuksen kohteena olevaa Uppsalan käsikirjan suomenkielistä messua tutkimalla on esitetty näkemys, että suomalaisen reformaation esikuvana ovat olleet Olaus Petrin toimittamat kirkolliset teokset, mutta

varsinkin alkuun Suomessa on oltu emämaata vanhoillisemmalla kannalla: Vanhimpien suomalaisten messukäännösten pohjana on katolisen messun canon-osa, jota on maltillisesti muokattu laulettavaksi ja reformatorishenkiseksi konservatiivisena pidettyä vuoden 1537 ruotsalaista Messua hyödyntäen. Aluksi evankelinen messu on ollut latinankielinen, sitten ruotsinkielinen ja lopulta suomenkielinen. Vanhakantaisinta suomenkielistä messukäännöstraditiota edustaa Westhin koodeksin messu, ja myös Kangasalan messutekstissä on vanhoillisia piirteitä. Uudistusmielisempää, ns. agricolalaista messukäännöstraditiota edustavat Uppsalan käsikirjan messu sekä Mikael Agricolan painettu *Messu*. (Pirinen 1962: 100–102; Knuutila 2010: 90.)

Vaikka suomenkieliset messutekstit onkin koostettu pääasiassa ruotsalaisten esikuvien mukaan, niissä on myös piirteitä, jotka puuttuvat 1530- ja 1540-lukujen ruotsalaisista Messuista ja on siis saatu suoraan saksankielisistä lähteistä. Esimerkiksi Agricolan *Messussa* (1549) on kehotus ehtoollisvieraille, jonka esikuva löytyy Lutherin *Deutsche Messestä* (1926). Lisäksi suomen kielen erityispiirteet ja Turun hiippakunnassa vanhastaan tunnetut laulut ja keskiaikaiset traditiot on pyritty ottamaan huomioon messusuomennoksia tehtäessä. (Knuutila 1987: 12–21, Heininen 2007: 288–293.)

2.3 Reformaatioajan messun kaava

Reformaatioajan messun keskeisiä osia ovat liturgiset laulut Kyrie, Gloria, Sanctus ja Agnus Dei, jotka ovat ns. ordinarium-osia ja kuuluivat ehtoollisjumalanpalvelukseen jo katolisella ajalla (Kurvinen 1929: 213–219). Credo eli uskontunnustus ei vielä 1500-luvun puolivälissä ollut messun pysyvä osa, mutta sillä oli alusta alkaen vakiintunut asema suomenkielisissä messuissa (Häkkinen 2013: 13). Myös ehtoollisprefaatorukous, Isä Meidän -rukous sekä Herran siunaus olivat keskeisessä asemassa reformaatioajan messussa, vaikka ne eivät varsinaisia ordinarium-osia olleetkaan (vrt. Kurvinen 1929: 215–220). Aina samanlaisina laulettavien ordinarium-osien lisäksi messuun kuului proprium-osia, joiden sisältö vaihteli ajankohdan mukaan. Tällaisia olivat muun muassa introitus, kollehtarukous, epistola, graduale ja evankeliumi. (Knuutila 1987: 18.) Tässä luvussa esitetty messun osien järjestys on peräisin Kaisa Häkkisen (toim. 2013: 17) asetelmasta, joka vertailee Westhin koodeksin Messun ja Agricolan *Messun* (1549) rakenteita toisiinsa.

Ennen messun alkua sekä Westhillä että Agricolalla on seurakunnan yhteinen synnintunnustus ja synninpäästö. Varsinainen messu alkoi introituksella eli alkulaululla, joka oli ollut katolisella keskiajalla päivittäin vaihtuva, aiheeltaan ajankohtainen laulu. 1500-luvun puolivälistä tunnetaan vain Westhin koodeksissa olevat kolme suomenkielistä introitusta, eli reformaatioajan alussa laulettiin todennäköisimmin vielä latinankielisiä introituksia. (Häkkinen 2013: 11–12.) Introitusta seurasi ensimmäinen ordinarium-laulu, Kyrie eli Herra armahda, josta oli reformaatioaikana käytössä lyhyt kolmijaksoinen muoto, kun aiemmin sitä oli laulettu yhdeksänkertaisena. Vuoteen 1886 asti käytössä ollut muoto *Herra armahda meidän päälän* on peräisin Olaus Petrin ruotsalaisesta Messusta (1531), jonka teksti kuuluu: *Herre forbarma tich offuer oss*. (Kurvinen 1929: 213.)

Myös Kyrien jälkeen esitetyn Glorian suomennos perustuu vuoden 1531 ruotsalaiseen Messuun, jonka teksti on latinan-, saksan- ja tanskankielisiä versioita lyhyempi. Kuitenkin myös latinankielisen tekstin vaikutus näkyy vanhimmista messusuomennoksista. (Kurvinen 1929: 214–215.) Gloriaa seuranneen vuorotervehdyksen jälkeen luettiin kollehtarukous eli päivän rukous. Reformaatioajalla käytettiin joko messutekstiin merkittviä kiinteitä rukouksia tai kirkkovuoden mukaan vaihtuvia rukouksia, joita Agricola oli koonnut *Rucouskiriaansa* (Häkkinen 2013: 12).

Kollehtarukouksen jälkeen luettiin epistola eli päivän lukukappale. Agricolan *Messussa* (1549) epistolatekstinä luettiin joko kirkkovuoden ajankohdan mukainen teksti tai kokonainen tai puolikas luku apostolien kirjeistä *lectio continua* -periaatteella eli jatkokertomuksena (Häkkinen 2013: 12). Epistolan ja evankeliumin välissä oli perinteiseen tapaan graduale, jonka keskeisimpänä osana Agricolalla oli Olaus Petrin vuoden 1531 messun mallin mukaan dekalogi eli kymmenen käskyä (Parvio 1978: 43). Agricolan *Messussa* (1549) gradualeen kuului myös psalmi tai muu laulu (Häkkinen 2013: 12). Evankeliumitekstinä luettiin epistolan tapaan kokonainen tai puolikas luku jostakusta evankelistasta tai ajankohtaan sopiva teksti (mt: 12; MAT III: 87). Suomalaisissa messuissa evankeliumin jälkeen tuli vielä keskiaikaiseen tapaan papin vastaus [*k*]unnia olkoon sinulle Herra Jumala, joka 1500-luvun alun ruotsalaisista Messuista oli jo kadonnut (Knuutila 1987: 15).

Saarna ei ollut vielä 1500-luvun puolivälissä jumalanpalveluksen keskeinen osa, mutta ainakin Agricolan tiedetään pitäneen sitä tärkeänä, ja myös Westhin koodeksin messutextissä on maininta saarnasta (Häkkinen [toim.] 2012: 22; Häkkinen 2013: 12–

13). Ruotsalaisiin painettuihin messuihin maininta saarnasta tuli vuonna 1541 (Kurvinen 1929: 30). Saarnan jälkeen vuorossa oli Credo, joka oli joko vanhastaan messuun kuulunut, perinteisesti veisattava, Nikean uskontunnustus tai reformaatioajalla sen vaihtoehdoksi tullut, yleensä luettava, apostolinen uskontunnustus. Apostolista uskontunnustusta oli opetettu suomeksi kansalle jo keskiajan lopulla. (Kurvinen 1929: 216.) Reformaatioajan ruotsalaisissa messuissa apostolisella uskontunnustuksella on Nikean tunnustusta keskeisempi asema: apostolinen tunnustus on painettuna messukirjoihin, mutta Nikean tunnustus mainitaan vaihtoehdoksi, ja se löytyy vuoden 1537 Messun liitteestä (Pirinen 1962: 96).

Reformaatioajan messun kaavassa ehtoollisprefaatorukous sijoittui Credon jälkeisen ehtoollisvuorolaulun ja ehtoollisen asetussanojen väliin. Erilaisia ehtoollisprefaatorukouksia on katolisessa messukirjassa Missale Aboensessa 11 erilaista, mutta reformaatioajalla käytössä oli aluksi vain yksi. Vuonna 1541 ruotsalaiseen Messuun lisättiin vanhastaan käytetyn prefaation rinnalle vaihtoehtoinen lyhyempi versio, joka on käytössä myös Agricolan *Messussa* (1549). Ruotsalaisissa ja suomalaisissa reformaatioajan messuissa prefaation yhteydessä lausuttiin myös ehtoollisen asetussanat. (Kurvinen 1929: 217.) Sanctus eli Pyhä-hymni laulettiin tai luettiin reformaatioaikana ehtoollisen asetussanojen ja Isä meidän -rukouksen välissä, kun vielä keskiajalla sen paikka oli heti prefaation perässä (Kurvinen 1929: 218; Parvio 1978: 55).

Isä meidän -rukous ja sen johdantolause veisattiin keskiaikaisessa ehtoollisliturgiassa latinaksi, vaikka suomenkielistä versiota olikin opetettu kansalle jo keskiajan lopussa. Reformaatioajalta alkaen rukous esitettiin suomeksi myös messun yhteydessä. (Kurvinen 1929: 218.) Osassa reformaatioajan messuista Isä meidän -rukous päättyy doksologiaan eli lopetussanoihin *Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iänkaikkisesta iänkaikkiseen*. Saksan- ja ruotsinkielisten luterilaisten messujen Isä meidän -rukoukset eivät sisällä raamatullista doksologiaa, vaan sen käyttö suomalaisissa messuissa pohjaa Turun hiippakunnan omiin perinteisiin. Doksologiaa käytettiin alkuaan ortodoksisessa eli kreikkalaiskatolisessa liturgiassa, ja se päättyi Erasmusen kreikankieliseen Uuteen Testamenttiin ja sitä kautta saksankieliseen teokseen, josta Agricola suomensi sen *Abckiriansa* (1543) Isä meidän -rukoukseen. (Schalin 1946: 207; Pirinen 1962: 91–92, 96.)⁵

---

⁵ Isä meidän -rukouksen vanhimmista suomennoksista tarkemmin ks. Uusitalo 2015.

Messun viimeinen ordinarium-osa Agnus Dei eli Jumalan karitsa veisattiin tai luettiin Isä meidän -rukousta seuraavan rauhantervehdyksen jälkeen, ennen ehtoollisen viettoa (Kurvinen 1929: 219). Ehtoollisen jakamista edelsi sekä Westhin että Agricolan messuissa ehtoolliskehoitus, ja ehtoollisen aikana voitiin veisata kirkkolauluja (Häkkinen 2013: 14). Ehtoollista seurasi vuorotervehdys ja kiitosrukous, jonka jälkeen lausuttiin jälleen vuorotervehdys sekä Benedicamus eli vuoroylistys (emt: 17).

Messun päätti Herran siunaus, joka liitettiin messun yhteyteen luterilaisena uutuutena reformaatioajalla (Parvio 1978: 64). Siunaustekstinä esitettiin yleensä Aaronin siunaus, joka on vanhin edelleen käytössä oleva liturginen kappale. Reformaatioajan alussa joissakin seurakunnissa käytettiin Aaronin siunauksen sijaan toisenlaista, psalmista 67 muodostettua siunausta, jota ruotsalaisissa Messuissa ei esiinny. Harvinaisemman siunaustekstin esikuva lienee Lutherin latinankielinen *Formula Missae* (1523), jossa ohjeistetaan lukemaan messun päätteeksi psalmin 67 säkeet 7–8. (Kurvinen 1929: 220; Schalin 1946: 212.) Vuonna 1537 Nürnbergissä painettu *Feurzeug Christenlicher andacht* -teos sisältää laajemman version psalmista 67 muodostetusta rukouksesta, ja Agricola suomensi sen vuonna 1544 painettuun *Rucouskiriaansa* (Gummerus 1955: 392; Pirinen 1962: 92).⁶

---

⁶ Psalmin 67 käytöstä ks. Häkkinen & Tuppurainen 2014: 16–17.

3 Suomen kieli 1500-luvulla

3.1 Ortografia

Suomen kirjakielen syntyessä 1500-luvulla oikeinkirjoitusjärjestelmä oli hyvin vakiintumaton: Yhtä foneemia merkittiin useilla eri grafeemeilla, ja sanat saatettiin kirjoittaa eri tavoin samassa tekstissä. Isoa kirjainta käytettiin melko vapaasti, ja aluksi pilkun rinnalla käytettiin rivinkorkuista vinoviivaa. Huomattava syy ortografian epäjohdonmukaisuuteen oli, että 1500-luvun Suomessa ei ollut yleiskieltä vaan useita toisistaan eroavia murteita. Lisäksi luodessaan suomenkielistä kirjoitettua kieltä kirjoittajat ottivat mallia latinasta, saksasta ja ruotsista, jotka poikkesivat merkittävästi niin toisistaan kuin suomesta ja joiden omakaan ortografia ei ollut vielä 1500-luvulla vakiintunutta. Suomen oikeinkirjoitusjärjestelmää pyrittiin johdonmukaistamaan ja parantamaan vuoden 1642 raamatunsuomennokseen, mutta nykyisen kaltaiseksi se vakiintui vasta 1800-luvun aikana. (Häkkinen 1994: 161–162; Lehikoinen–Kiuru 2001: 61, 70–73.)

1500-luvun kielestä eniten on tutkittu Agricolan tuotantoa, ja hänen ortografiset käytäntönsä tunnetaan hyvin. Vokaalifoneemeista *a* on merkitty Agricolan teoksissa johdonmukaisimmin (Rapola 1933: 48). Sen sijaan muiden vokaalien merkitätavoissa on paljon variaatiota: *e*:n merkinä on voinut olla *e*, *ee* tai *ä*, *i*:n merkinä *i*, *ij*, *j* tai *y*, ja *o* on merkitty useimmiten *o*:n lisäksi joskus myös *å*:lla tai *u*:lla (MAT IV: 906–907). Sananalkuista *u*:ta Agricola on merkinnyt yleisimmin *v*:llä tai *w*:llä, sanansisäistä puolestaan useimmiten *u*:lla mutta joskus merkinä on ollut *v*, *uu*, *w* tai *o*. *y*:n merkinä on useimmiten *y*, mutta joskus myös *u*, *yu*, *i* ja *ij*. Agricolan teoksissa *ä* on merkitty useimmiten *ä*:llä tai *e*:llä, joskus *a*:lla⁷. Samaan tapaan *ö*:n merkinä on useimmiten *ö*, joskus *e* tai *o*. (Rapola 1933: 49–51; MAT IV: 908.)

Pitkien vokaalien, diftongien ja vokaaliyhtymien merkitsemisessä on myös huomattavaa vaihtelua. Ensitavujen pitkät vokaalit Agricola on yleensä merkinnyt nykykielen tapaan, mutta jälkitavujen pitkät vokaalit hän on merkinnyt useimmiten lyhyinä, mikä saattaa ilmentää lounaismurteista pitkien vokaalien lyhentymistä jälkitavuuissa. *i*-loppuisten diftongien jälkiosana on Agricolan *Rukouskirjassa ij (taijuan 'taivaan')*, muissa

---

⁷ Vanhan kirjakielen *ä*:ssä ja *ö*:ssä on pisteiden sijaan ollut pieni e-kirjain. Muissa samanaikaisissa käsikirjoituksissa *ä*:n merkinä esiintyy myös *æ*. (Rapola 1933: 50). *ä*:t ja *ö*:t on voitu ainakin käsikirjoituksissa merkitä myös nykyisenlaiseen tapaan.

teoksissa *i* ja joskus *y* (*ellei, seysoman* 'seisomaan'). Muista diftongeista Agricola on merkinnyt *ie*-diftongin useimmin nykyisenlaiseksi (*riende* 'rientää'), *uo-* ja *yö*-diftongit sen sijaan yleensä pitkällä vokaalilla (*loondo* 'luonto', *löönyt* 'lyönyt'). Vokaaliyhtymistä *u*-loppuiset on merkitty yleensä nykyisen tavan mukaisesti (*haukutella, cauneus*, 'kauneus' *hiuxet* 'hiukset'), mutta *y*-loppuisia vokaaliyhtymiä on merkitty sekä *y-* että *u*-loppuisina. (Lehikoinen–Kiuru 2001: 63–65.)

Konsonanteista eniten merkintätapoja on ollut *k*:lla, jonka merkinä Agricolan teksteissä esiintyy ainakin *k, c, ki, q* ja *g*, sekä harvinaisissa tapauksissa *gh, ck* ja *ch*. Vanhassa kirjakielessä on ollut yleinen periaate, että etuvokaalin edellä *k* kirjoitetaan kuten nykykielessäkin (*käsi*), mutta takavokaalin edellä sen merkinä on *c* (*cansa* 'kanssa', joskus 'kansa'). Latinan mallin mukaan joissakin sanoissa *k*:n merkinä on *u*:n edellä *q* (*quitengin* 'kuitenkin'). Geminaatta-*k*:n merkinä on yleisimmin *ck* (*liecki* 'liekki'). Konsonanttiyhtymä *ks* on Agricolalla merkitty johdonmukaisesti grafeemilla *x*. (Rapola 1933: 52; MAT IV: 907; Lehikoinen–Kiuru 2001: 65–66.)

Nasaalin tai likvidan edellä *k* ja muut soinnittomat klusiilit (*p* ja *t*) on merkitty niiden soinnillisella vastineella (*hengi* 'henki', *enembi* 'enempi', *siellä* 'sieltä') ja soinnittomat geminaattaklusiilit lyhentyneinä (*ankurit* 'ankkurit', *wilpi* 'vilppi', *tonttu* 'tonttu'). Merkintätavan taustalla on mahdollisesti se, että lounaismurteissa nasaalin tai likvidan yhteydessä olevat soinnittomat klusiilit saattavat ääntyä puolisoinnillisina. Muutoin Agricola on kirjoittanut *p*:n ja *t*:n yleensä nykykielen mukaisesti, joskus vokaalienvälisen *t*:n merkinä on kuitenkin *th* ja sananloppuisen *t*:n merkinä *tt, dh* ja *dt*. (Lehikoinen–Kiuru 2001: 65–67.)

Nasaalit on yleisimmin merkitty sellaisinaan tai nasaaliviivalla (*õbi* 'ompi'). Myös likvidojen *l* ja *r* sekä tavunalkuisen *h*:n merkintä on Agricolalla samanlaista kuin nykyisin. Tavun lopussa *h*:n merkinä voivat olla *h, ch, c, ck* ja joskus lainasanoissa *ff* (*wffri* 'uhri'). *ð*:n edellä tavunloppuinen *h* on usein jätetty merkitsemättä (*madolinen*). *s*-foneemin merkkeinä ovat Agricolan goottilaiseen tyyliin painetuissa teoksissa nykyisenkaltainen *s* sekä yleisimmin pitkä *f*. Puolivokaali *j* on useimmiten merkitty *i*:llä, mutta myös *j* ja *ij* ovat mahdollisia. Toista puolivokaalia *v*:tä Agricola on merkinnyt grafeemeilla *w* tai *v*, harvinaisissa tapauksissa *u*:lla tai *f*:llä. (Rapola 1933: 48–52; MAT IV: 906–908; Lehikoinen–Kiuru 2001: 67–69.)

Jotkut sanat on Agricolan teoksissa kirjoitettu ruotsalaisen kirjoitustradition mukaan, edellä esiteyistä säännöistä poikkeavasti: esimerkiksi sanat *kuningas* ja *kunda* ('kunta') on kirjoitettu *k*:lla *c*:n sijaan, *siunata*-verbi muodossa *siugnata* tai *siughnata* ja sanat *tuomio*, *tuomita* ja *tuomari* *d*:llä (Lehikoinen–Kiuru 2001: 65–67).

3.2 Äänne- ja muotopiirteitä

Tässä luvussa tarkastelen lyhyesti spiranttiäänteitä, nykysuomen vastaisia heikkoasteisia muotoja, geminaattanasaalien ja -likvidojen lyhenemistä sekä loppuheittoa. Nämä vanhan kirjasuomen äänne- ja muotopiirteet ovat alustavien huomioiden mukaan keskeisiä tutkimusaineiston kannalta. Lisäksi esittelen vanhassa kirjasuomessa käytettyjä omistusliitteitä sekä niitä verbitaivutuksen piirteitä, jotka vanhassa kirjakielessä poikkeavat nykylukijan kielitajusta ja ovat UKM:n kannalta tärkeitä.

Spiranttiäänteet

Kirjasuomen alkuaikoina *t*:n astevaihteluparina oli soinnillinen dentaalispiranti δ . Ruotsin kielessä vastaavan äänten merkkinä kirjoitetussa kielessä oli *d* tai *dh*, ja vanhimpien säilyneiden suomenkielisten tekstien kirjoittajat noudattivat samaa mallia (*sydemen*, *sydhemmen*, 'sydämen'). *dh*-merkintä jäi vähitellen pois käytöstä, ja ensimmäinen suomenkielinen kokoraamattu (1642) vakiinnutti soinnillisen dentaalispirantin merkintätavaksi *d*:n. (Häkkinen 1994: 165–166; Lehikoinen–Kiuru 2001: 74.)

Myös *k*-klusiililla oli astevaihteluparina spiranti. Soinnillisen palataalispirantin γ merkinä esiintyy vanhassa kirjasuomessa ruotsin esimerkin mukaan *g* tai *gh* (*lugussa* 'luγussa', *pelghon* 'pelyon'), joskus myös *ghi*. 1600-luvun aikana *gh*-merkintätavasta luovuttiin. Jo Agricolan teksteistä löytyy myös spirantittomia muotoja, joissa γ :n tilalla on kato (*vlos*, vrt. *wlgos*), joten spiranti lienee kadonnut osittain jo kirjakielen syntyäaikoina. Kuitenkin spiranttiääntämys on ollut tuttu vielä 1700-luvulla, sillä Jusleniuksen sanakirjan (1745) esipuheessa kuvaillaan sitä. (Häkkinen 1994: 166–167; Lehikoinen–Kiuru 2001: 76.)

Kolmas merkittävä ääntämyksellinen ero 1500-luvun suomen ja nyky-suomen välillä on soinniton dentaalispirantti ʒ. Se esiintyi vanhassa kirjakielessä geminaattana sellaisissa sanoissa, joissa nykyään on *ts*-yhtymä, ja sen merkintapoina käytettiin yleensä *tz*- tai *dz*-kirjainyhdistelmiä (*itze*; *edzin*). Kaakkoismurteissa käytettiin Agricolan aikana vielä historiallisesti vanhempaa *ts*-ääntämystä, mutta todennäköisesti keskiajalla syntynyt spiranttiääntämys oli yleinen länsimurteissa, joihin vanha kirjasuomi perustui. Agricola ja monet muut reformaatioajan oppineet kävivät koulunsa Viipurissa, joten *ts*-ääntämys on voinut olla heille tuttu. Ainakin Agricolan teoksissa on tapauksia, joissa *tz* on selvästi *ts*-yhtymän merkki. (Häkkinen 1994: 167–168.)

Nykykirjakiellelle vieraat heikkoasteiset muodot

1500-luvun kirjoitetussa suomen kielessä esiintyy nykykielenmukaisten vahva-asteisten sanavartaloitten rinnalla myös heikkoasteisia muotoja omistusliitteiden ja *i*-loppuisten diftongien edellä. Omistusliitteen edellä näitä heikkoasteisia vartaloita esiintyy yksikön ja monikon nominatiivi- ja akkusatiivimuodoissa sekä yksikön genetiivissä. (Lehikoinen–Kiuru 2001: 79–80.) Yksikön 1. persoonan omistusliitteen edellä heikkoasteista esiintyy harvoin, mutta se on mahdollinen nominatiivimuodoissa (*terweydhēn* '[minun] terveyteni'). Heikkoasteiset vartalot omistusliitteen edellä alkoivat harvinaistua jo 1500-luvun aikana, mutta joidenkin ominaisuudennimien yhteydessä niitä käytettiin vielä 1800-luvullakin. (Häkkinen 1994: 214–215.)

Nykykielestä poikkeavia heikkoasteisia muotoja esiintyy myös avotavun alussa *i*-loppuisten diftongin edellä etenkin *inen*-johdoksissa (*cullaisella* 'kultaisella'), yksikön 3. persoonan imperfektimuodoissa (*annoi* 'antoi'), konditionaalimuodoissa (*annaisi* 'antaisi') ja monikon partitiiveissa (*papeia* 'pappeja'). Tämänäyttävät heikkoasteiset muodot tulivat vanhaan kirjakieleen lounaismurteista, ja ne alkoivat vähitellen harvinaistua 1600-luvulta alkaen, kun kirjoittajia tuli muiltakin murrealueilta. (Lehikoinen–Kiuru 2001: 80–81.)

Erikseen on mainittava, että *ŋk*-yhtymä on monissa suomen murteissa astevaihtelun ulkopuolella, ja samoin on voinut olla myös vanhassa kirjasuomessa (Häkkinen 2007: 83). Täyttä varmuutta ei voida saada, sillä kuten luvussa 3.1 todettiin, nasaalin jälkeinen

soinniton klusiili (*k, p, t*) on vanhassa kirjjasuomessa merkitty soinnillisena (*g, b, d*). Näin ollen esimerkiksi kirjoitusasu *hengen* on voitu lukea joko *hejken* tai *hejnen*⁸.

Geminaattanasaalien- ja likvidojen lyheneminen

Vanhassa kirjakielessä geminaattanasaalit ja -likvidat (*mm, nn, ll, rr*) on usein merkitty yksinäiskonsonanttisina silloin, kun niitä edeltää pääpainoton tavu tai pitkä vokaali. Samanlaista lyhenemistä esiintyy lounaismurteissa ja lounaisissa välimurteissa. Vanhassa kirjjasuomessa lyheneminen ei kuitenkaan ole yhtä säännönmukaista kuin murteissa, vaan lyhentyneiden geminaattanasaalien ja -likvidojen yleisyys riippuu sanan morfologisista ja leksikaalisista piirteistä: esimerkiksi Agricolan teoksissa 78 % *päällä, päälle* -sanoista on yksinäiskonsonanttisia, mutta muissa adessiivi- ja allatiivimuotoisissa nomineissa on lähes aina geminaatta-*l*. (Lehikoinen–Kiuru 2001: 82–83.)

Muita muotoryhmiä, joissa lyhentyneitä geminaattanasaaaleja ja -likvidoja yleisimmin esiintyy, ovat *llinen*-päätteiset johdokset (*taijualises*), monikon 1. persoonan omistusliitteet (*synnime*), monikon 1. persoonan persoonapäätteet (*anname*) sekä komparatiivi- ja superlatiivimuodot (*enemen, pienimist*). Lyhentyneitä muotoja esiintyy geminaatallisten muotojen rinnalla myös joissakin verbeissä (*cuulut* 'kuullut', *pilcaneet, ymmeret*) sekä muissakin sanoissa. Yksinäiskonsonanttiset asut alkoivat väistyä geminaatallisten muotojen tieltä, kun muut (länsi)murteet alkoivat vaikuttaa kirjakieleen. (Häkkinen 1994: 217, 225, 227–228, 289; Lehikoinen–Kiuru 2001: 82–83.)

Loppuheitto

Loppuheitto eli apokopee tarkoittaa konsonantinjälkeisen sananloppuisen lyhyen vokaalin katoamista (Nikkilä 1994: 3). Vanhassa kirjjasuomessa esiintyy melko paljon loppuheittoa, mutta se ei noudata lounaismurteiden foneettisen loppuheiton mallia vaan on epäsäännöllistä. Sen esiintyminen riippuu foneettisten piirteiden sijaan mm. sanan morfologisista ja leksikaalisista ominaisuuksista. Loppuheittoa esiintyy vanhassa

---

⁸ Tämän tutkimuksen liitteenä olevassa UKM:n lukuasun mukaiseen versioon olen merkinnyt *ng-* ja *ngh-* kirjainyhitymät muotoon *ŋk* (esim. *henghes* → *hejkes*).

kirjakielissä erityisesti omistusliitteissä, *sti*-päätteisissä adverbeissa, vokaaliloppuisissa paikallissijoissa sekä tiettyjen verbien finiittimuotojen yhteydessä. (Nikkilä 1994: 260–261; Lehikoinen–Kiuru 2001: 86–88.)

Agricolan kielessä kaikki yksikön 2. persoonan sekä lähes kaikki 3. persoonan possessiivisuffiksit ovat loppuheittoisia, ja muidenkin persoonien possessiivisuffikseista loppuvokaali puuttuu usein. Sijamuodoista eniten loppuheittoa esiintyy inessiivissä (*elemes*), elatiivissa ja 3. infinitiivin abessiivimuodoissa (*ilman lackamat*). Lisäksi aikaa ilmaisevat essiivimuodot (*sine peiuen*) ja *s*-vartaloisten nominien partitiivimuodot (*punaist*) voivat olla loppuheittoisia. (Häkkinen 1994: 200–202, 207; Lehikoinen–Kiuru 2001: 86–87.) Verbien finiittimuodoista monikon 1. persoonan päätte on usein loppuheittainen (*me ylistem*), samoin konditionaalien preesensin yksikön 3. persoonan myönteiset muodot ovat lähes aina loppuheittoisia (*annais*). Loppuvokaali puuttuu joskus myös supistumaverbien yhteydestä (*macas*) ja monikon 2. persoonan imperatiivimuodoista (*racastacat*). (Häkkinen 1994: 259, 263; Lehikoinen–Kiuru 2001: 87.)

Omistusliitteet

Numerus- ja persoonasysteemin muutosten (mm. kaksikkokategorian katoaminen) takia omistusliitteissä eli possessiivisuffikseissa on suuria murteiden välisiä eroja, mikä näkyy vanhassa kirjakielissä omistusliitteiden varianttien moninaisuutena. Omistusliitteiden varianttien määrään vanhassa kirjakielissä vaikuttaa myös loppuheitto ja joissakin tapauksissa geminaattanasaalin lyheneminen. (Häkkinen 1994: 214; Lehikoinen–Kiuru 2001: 106–107.)

Yksikön 1. persoonan yleisin omistusliite on vanhassa kirjasuomessa ollut *-ni* tai sen loppuheittainen muoto *-n*. Se, onko omistusliite ollut loppuheittainen vai ei, on riippunut kirjoittajasta, teoksesta sekä usein sanan sijamuodosta. (Häkkinen 1994: 215.) Harvinaisia yksikön 1. persoonan variantteja vanhimmissa suomenkielissä teksteissä ovat itäisemmistä murteista tunnetut *-m(i)* ja *-in* (Lehikoinen–Kiuru 2001: 104).

Yksikön 2. persoonan omistusliitteenä on vanhassa kirjasuomessa tyypillisesti *-s*, ja loppuheittotonta *-si*-varianttia pidettiin pitkään savolaisuutena. Nykysuomen mukainen *-si* alkoi yleistyä vasta 1800-luvulta lähtien. Yksikön 2. persoonan *-si*-suffiksin aiempi asu on ollut *-ti*, ja niitä löytykin tunnetuista 1500-luvun teksteistä parikymmentä.

Toinen harvinainen vanhassa kirjakielessä esiintyvä yksikön 2. persoonan omistusliite on *-ns(i)*. (Häkkinen 1994: 219–220; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 105.)

Monikon 1. persoonalla on vanhassa kirjasuomessa eniten omistusliitevariantteja. Yleisimmät niistä ovat loppuheittoinen *-m* ja nykykieltä vastaava *-mme*. Melko yleisiä ovat olleet myös variantit *-mma* ja *-mmä*. Näiden lisäksi vanhimmassa kirjakielessä esiintyy *n*:llisiä monikon 1. persoonan omistusliitteen variantteja (*-nna*, *-nnä*, *-nne*). Vanhan kirjakielen ortografisen epäjohdonmukaisuuden takia ei voida saada täyttä varmuutta siitä, miten tietyt possessiivisuffixit on tarkoitettu luettaviksi. (Häkkinen 1994: 217; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 106.)

Monikon 2. persoonan omistusliite on vanhassa kirjakielessä yleisimmin loppuheittoinen *-n*, mutta myös loppuvokaalin säilyttäneitä variantteja esiintyy. Vanhimissa säilyneissä suomenkielisissä teksteissä niiden geminaattanasaaali on usein lyhentynyt. Monikon 2. persoonan omistusliitteen loppuvokaali voi vanhassa kirjakielessä olla *e:n* lisäksi *a* tai *ä*, kuten monikon 1. persoonan omistusliitteissä. (Häkkinen 1994: 220; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 107.)

Yksikön ja monikon 3. persoonan omistusliite on vanhassa kirjasuomessa lähes aina loppuheittoinen *-ns*. Loppuvokaalinsa säilyttäneitä muotojakin esiintyy esimerkiksi Agricolan *Käsikiriassa*. Lisäksi harvinaisena varianttina, esimerkiksi Uppsalan evankeliumikirjan katkelmassa, esiintyy possessiivisuffiksi *-s*. Nykysuomessa käytetään myös *-Vn*-muotoista omistusliitettä, mutta koska se on itämurteenen variantti, sitä ei juurikaan esiinny vanhassa kirjasuomessa. (Häkkinen 1994: 221–223; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 107–108.)

Verbitaivutuksen piirteitä

Moduksista vain imperatiivin muodostuksessa on merkittäviä eroja vanhan kirjakielen ja nykysuomen välillä. Nykyiset imperatiivin tunnukset *-kO* ja *-kA* sekä jäännöslopuke esiintyivät kaikki myös vanhassa kirjasuomessa, mutta *-kA*-tunnusta käytettiin nykykielestä poiketen myös 3. persoonassa (*tulcaan*, *tulcaat*) ja passiivissa (*pandacaan*). Lisäksi monikon 2. persoonan imperatiivimuodoissa on usein persoonapäätteen kaltainen *t(tV)*-päätte (*rucoilcat*, *techkette*), mutta myös nykyisen kaltaisia vokaalinpidentymän sisältäviä muotoja (*opettaca*) on 1500-luvun kielessä runsaasti. (Häkkinen 1994: 260–263; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 109, 114.)

Persoonapäätteistä yksikön 1. ja 2. persoonan päätteet ovat olleet kirjasuomen alusta alkaen samat kuin nykyään, mutta muilla persoonapäätteillä on ollut variantteja, joita nykykielessä ei enää tunneta. Yksikön 3. persoonan imperfekti- ja konditionaalimuodot ovat vanhassa kirjasuomessa nykyisen kaltaisia, mutta indikaatiivin preesensissä yksikön 3. persoonan päätteellä esiintyy vokaalinpidentymän (*macta* 'mahtaa') tai päätteettömyyden (*löö* 'lyö') lisäksi nykysuomesta kadonneita päätteitä *-pi* (*andapi*) ja *-u/-y* (*andau*, *pitey*). *-pi*-päätte on ollut 1500-luvulla hyvin yleinen, mutta *-u/-y*-päätte esiintyy vanhimmissakin säilyneissä teksteissä vain harvoin. (Lehikoinen–Kiuru 2001: 110–111.)

Monikon 1. persoonan persoonapäätteinä 1500-luvun kielessä esiintyy edelleen käytössä olevan *-mme*-päätteen lisäksi *-mma* (*tunnumma*) sekä edellisten lyhentyneet ja loppuheittoiset variantit *-me*, *-mA* ja *-m*. Monikon 1. persoonan päätteellä saattaa vanhassa kirjakielessä olla myös loppuheittoisesta *-m*-päätteestä kehittynyt *-n*. (Häkkinen 1994: 288–290; Lehikoinen–Kiuru 2001: 112.) Samaan tapaan monikon 2. persoonan päätteillä on vanhassa kirjakielessä useita. Nykysuomessa edelleen käytettävään *-tte*-päätteen lisäksi 1500-luvun teksteissä esiintyy *-ttA*-päätte sekä loppuheittoinen *-t*. (Häkkinen 1994: 293; Lehikoinen–Kiuru 2001: 113.)

Monikon 3. persoonan päätte on vanhassa kirjasuomessa preesensmuotoisissa verbeissä *-vAt*, kuten nykyäänkin. Koska *-vA*-aines on alkuaan sekundaari preesensin tunnus, 1500-luvun suomessa monikon 3. persoonan päätteellä imperfekti- ja konditionaalimuodoissa esiintyy pelkkä *-t* (*he annoit*, *he madhaisit*). *-vAt*-päätteen käyttäminen imperfekti- ja konditionaalimuodoissa yleistyi vasta 1800-luvulla. (Häkkinen 1994: 301; Lehikoinen–Kiuru 2001: 114–115.)

Kieltoverbin persoonamuodot ovat 1500-luvulla olleet ortografisia eroja lukuun ottamatta samanlaiset kuin nykyäänkin. Ainoa selvä poikkeus on muutamissa lähteissä monikon 3. persoonan rinnakkaismuotona esiintyvä *evät*. Vaikka kieltoverbin taivutus on vanhassa kirjasuomessa nykyisenlaista, kieltomuodot saattavat olla nykykielestä poikkeavia mm. kongruenssisuhteiltaan. Kieltoverbin muotona saattaa olla kaikissa persoonissa *ei* (*elleij sine tunne*), ja sitä saatetaan käyttää adverbin tapaisena kongruoimattomana kieltosananä, johon on liitetty predikaattiverbi (*ei ovat* 'eivät ole'). (Häkkinen 1994: 305–306.)

3.3 Syntaksin piirteitä

Vanhimmat suomenkieliset tekstit ovat olleet käännöksiä indoeurooppalaisista kielistä, lähinnä latinasta, saksasta ja ruotsista, ja niiden antaman mallin vuoksi vanhassa kirjasuomessa on useita nykykielen näkökulmasta outoja syntaksin piirteitä. (Häkkinen 1994: 473; Lehikoinen–Kiuru 2001: 132) UKM:n kannalta keskeisimpiä syntaktisia erikoisuuksia ovat vieraiden prepositiorakenteiden jäljittely, passiivirakenteet ja persoonapronominin käyttö refleksiivipronominina.

Vanhan kirjakielen passiivirakenteiden nominatiivimuotoinen konstituentti vaikuttaa olevan vieraiden kielten mukaisesti subjekti, jonka seurauksena passiivipredikaattia on joskus myös taivutettu persoonassa (*me wariellaijsimma*). Passiivirakenteisiin liittyy usein ablatiivimuotoinen agentti (*ia neliekymende peiue kiusatin Perchelelde*). Agentti on voitu muodostaa myös *kautta*-postposition (*iosta sanottu on Daniel Prophetan cautta*) tai *lävitse*-preposition avulla. Vieraiden kielten mallin mukaisesti muodostettujen passiivirakenteiden lisäksi vanhassa kirjasuomessa on täysin nykykieltä vastaavia passiivirakenteita, joissa nominaalikonstituenttia voidaan pitää objektina (*Caiki synnit ia pilca andexiannetan*). (Häkkinen 1994: 325–326, 478; Lehikoinen–Kiuru 2001: 132–133.)

Agricolan teoksissa ja muissa vanhimmissa suomenkielisissä teksteissä käytetään sijamuotojen sijaan usein pre- ja postpositiorakenteita, joiden esikuvana ovat vieraiden kielten prepositiorakenteet (*Henen Kädhens warion ala hen minun peitti*). Varsinkin verbien rektiöt on usein muodostettu postpositiorakenteiden avulla (*Catzocat taiuan linduin päle*, vrt. ruots. *titta på*), vaikka suomen kielelle ominaista olisi käyttää sijamuotoa. Ensimmäisen suomenkielisen Raamatun (1642) käännöskomitea korvasi monet Agricolan käyttämistä postpositioilmauksista sijapäätteillä (*Cadzocat taiwan linduja*), mutta vierasperäinen rakenne säilyi vielä pitkään etenkin käännöksissä. (Häkkinen 1994: 481; Lehikoinen–Kiuru 2001: 133–134.)

Vieraiden kielten vaikutusta vanhassa kirjasuomessa on myös persoonapronominin käyttö refleksiivipronominina (esim. *sööxe sinus alaspein*). Suomen omaperäistä refleksiivipronominia *itse* on kyllä käytetty jo 1500-luvulla, mutta kirjoitetussa kielessä persoonapronomineista omistusliitteen avulla muodostetut refleksiivipronomininit ovat olleet huomattavasti yleisempiä. Joskus vanhassa kirjakielessä esiintyy myös refleksiivi- ja persoonapronominin yhdistelmiä (*Racasta sinun Lähemeistes, ninquin itsesinuas*). Refleksiivipronominina käytetyt persoonapronomininit alkoivat hävitä kirjakielestä 1800-

luvulta alkaen, kun *itse*-refleksiivipronominin käyttö ja itämurteista saadut refleksiiviset verbijohdokset yleistyivät. (Häkkinen 1994: 240, 466; Lehikoinen–Kiuru 2001: 134–135.)

3.4 Sanasto

Agricolan tuotantoon sisältyvien lekseemien määräksi on arvioitu n. 6000–8500. Agricolan teokset ja muut vanhimmat suomenkieliset tekstit edustavat pääasiassa uskonnollista kirjallisuutta, ja niiden aihepiirit ovat hyvin rajallisia. Läheskään kaikki 1500-luvulla käytössä olleet suomen kielen sanat eivät ole tulleet dokumentoiduiksi ensimmäisissä säilyneissä teksteissä. Esimerkiksi suomalais-ugrilaista perää olevaa *suksi*-sanaa ei esiinny Agricolan teoksissa, sillä sitä ei ole tarvittu uskonnollisia käännöksiä kirjoitettaessa. (Häkkinen 1994: 409–410; Lehikoinen–Kiuru 2001: 139.)

Agricolan teoksissa esiintyvistä sanoista noin 61 prosenttia on edelleen käytössä (Jussila 1988: 210). Perussanaston ja uskonnollisen terminologian lisäksi lainsäädäntöön liittyvää sanastoa (*tuomari*, *syytön*, *rikos*) on säilynyt hyvin, ja myös se lienee ollut melko vakiintunutta jo ennen kirjasuomen syntyä (Häkkinen 1994: 410; Lehikoinen–Kiuru 2001: 139–140). Nykykielelle vieraista Agricolan sanoista osa on vanhaa omaperäistä ainesta. Osa taas on lainaa indoeurooppalaisista kielistä (*kellätä* 'kuulua jollekin', *kuhlari* 'velho, taikuri',). Jotkut pois jääneet sanat ovat Agricolan ja hänen aikaistensa sepittämiä uudissanoja (*jalopeura* 'leijona', *luutarha* 'kalmisto'), ja joidenkin alkuperästä ei osata sanoa mitään. (Häkkinen 1994: 411–412; Lehikoinen–Kiuru 2001: 140.)

Jotkut Agricolan käyttämistä sanoista ovat nykysuomessa käytössä eri merkityksessä kuin hänen aikanaan. Esimerkiksi Agricolan *arvata*-verbiä vastaavat nykysuomessa verbit 'arvioida, luulla', *raamattu* tarkoittaa 'kirjaa', ja adjektiivin *terveellinen* merkitys on yleensä 'autuaallinen'. (Häkkinen 1994: 412–413; Lehikoinen–Kiuru 2001: 141.) Myös useiden konjuktioiden merkitys ja käyttöyhteys on 1500-luvun kielessä ollut erilainen kuin nykyisin. Esimerkiksi *eli*-konjunktion merkityskenttä on ollut sama kuin ruotsin kielen *eller*-konjunktiolla (*eli*, tai *vai*'), ja *että*-konjunktiota on esiintynyt myös kausaalisessa ja temporaalisessa merkityksessä. (Häkkinen 1994: 379–387.)

Agricolan kielessä esiintyy huomattavan paljon indoeurooppalaisten kielten mallin mukaan muodostettuja yhdysverbejä. Niiden alkuosana on usein paikkaa ilmaiseva, yleensä tulosijainen, adverbi (*edesseisoo, ylitsekäydä, ylösnousta*) tai jokin nominin taivutusmuoto (*hyvästisiunata, pirultariivata*). (Häkkinen 1994: 415, 488; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 140.) Yhdysverbejä pidettiin epäsuomalaisina jo 1600-luvulla, ja ensimmäisen kokoraamatun käännöskomitea vaihtoi Agricolan yhdysverbejä joko yksinkertaisiin verbeihin tai sanaliittoihin. Agricolan sadoista erilaisista yhdysverbeistä vain muutama esiintyy vielä nykykielessä, esim. *ristiinnaulita, ylenkatsoa*. (Häkkinen 1994: 415, 495; Lehtikoinen–Kiuru 2001: 140.)

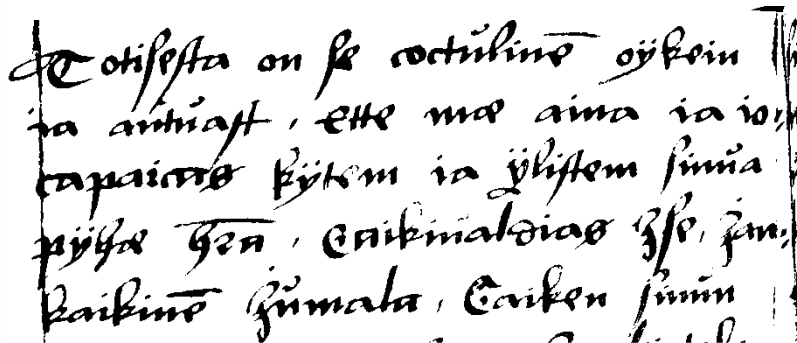
4 Uppsalan käsikirjan messun piirteitä

Tässä luvussa tarkastelen UKM:n ortografiaa, äänne- ja muotopiirteitä, syntaktisia rakenteita ja sanastoa sekä esittelen sen sisällöllisiä piirteitä. Aineistoesimerkeissä olen käyttänyt UKM:n kirjoitusasua silloin, kun tarkastelun kohteena ovat ortografiset seikat. Muulloin esimerkit on merkitty lukutavan mukaisessa asussa.

4.1 Kielenulkoisia piirteitä

Uppsalan käsikirjan messuteksti näyttää olevan kokonaan saman kirjoittajan selkeää ja kaunista käsialaa, kuten kuvasta 1 näkyy. UKM:ssa on ainoastaan yksi yliviivattu ja uudelleen kirjoitettu kohta, joten kirjoittaja on selvästi pyrkinyt tarkkuuteen. Kirjoittajan huolellisuuteen ja käsikirjoituksen merkittävyyteen viittaa myös UKM:n ensimmäinen sivu, joka on tehty hyvin näyttäväksi ja koristeelliseksi: otsikko *Introitus* on kirjoitettu suurilla ja muuta tekstiä koukeroisemmilla kirjaimilla, ja introitusohjeen teksti on aseteltu niin, että se muodostaa kolmion (ks. liite 1).

Kuva 1. Katkelma ehtoollisprefaationrukouksesta UKM:n sivulta 90v

UKM on kirjoitettu pääasiassa mustalla musteella, mutta kirjoittaja on käyttänyt kalliimpaa punaista mustetta sellaisissa kohdissa, joita ei ole ollut tarkoitus lausua ääneen. Tällaisia kohtia ovat introitusohje, otsikot (esim. *Credo*, *Agnus dei*), papille tarkoitetut ohjeet (esimerkit 1 ja 2) sekä ristinmerkit. Lisäksi punaista mustetta on käytetty *Agnus Deissä* säkeenalkuisen *o*-kirjaimen värittämiseen, mahdollisesti helpottamaan rytmin hahmottamista (esimerkki 3).

- 1) Sitte kände Pappi hænens kansan polen sanoden. (88r)
- 2) Sitte Collectan ielkin lukæman pitte S: Paualista yxi koko. taijka polæn Capi: ia muista apostoliste. Ja on ænsin neijn sanodhen. (89r)

- 3) **O** iumala karitza ioca poijsotta maijlman synnit armada meiden pelenne. **O** iumala karitza ioca poijsotta maijlman synnit armada meiden pelenne. **O** iumala karitza ioca poijsotta maijlman synnit, Anna meille Rauha ia hyfuestisiugnaixes. (93v)

Musiikki kuului oleellisena osana messuun, vaikka laulettavien osuuksien määrä hieman vähenikin sanan merkitystä korostavana reformaatioaikana. Tunnetuista 1500-luvun messukäsikirjoituksista sekä Westhin koodeksiin että Kangasalan *Missaleen* on merkitty nuotteja. Agricolan *Messussa* (1549) ei ole nuotteja, mutta siinä on painettu prefaation ja Isä meidän -rukouksen yhteyteen nuottiviivat, joille teosta käyttävät papit ovat voineet itse merkitä nuotit. (Häkkinen 2013: 19–20.) Aikalaisistaan poiketen UKM:ssa ei ole lainkaan nuotteja tai nuottiviivastoja. Nuottien puuttuminen ei kuitenkaan tarkoita, että messu olisi tarkoitettu pelkästään luettavaksi. Seurakunnissa oli yleensä messukirjan lisäksi käytössä muita kirjoja tai käsikirjoituksia, joista laulettavien osuuksien nuotit katsottiin (emt: 20).

4.2 Ortografia

UKM:n ortografisia erityispiirteitä ovat muun muassa *ij:n* ja *y:n* sekä *I:n* ja *J:n* samanlainen merkintätapa, *æ:n* käyttö suomessa yleisesti käytetyn *ä:n* rinnalla⁹, numeroa 9 muistuttavan merkin käyttö *us*-yhdistelmän merkkinä sekä pilkun käyttö rivinkorkuisen vinoviivan sijaan. Lisäksi tiettyjä sanoja on lyhennetty nasaaliviivaa apuna käyttäen.

Lyhyistä vokaaleista *a*, *o* ja *ö* on säännöllisesti merkitty UKM:ssa nykysuomen mukaisesti, mutta muiden lyhyiden vokaalien merkintätapoja on aineistossa useita, kuten asetelmasta 1 näkyy:

Asetelma 1. Lyhyiden vokaalien merkintätavat UKM:ssa

ääne	merkintätavat	esimerkkejä
a	a	Alcu, sijnua
e	e, æ	etteij, ectolisen, ænsin, æctolisen
i	i, ij	sinua, nimen, taiualinen, sijnua, nijmen, kijrioijta
o	o	olla, tacto
sananalkuinen u	v, w	vlos, vnoitaisima, vdhen, wskon, wlos
sanansisäinen u	u, w, v	Kwnnia, twlluet, corckevxes, cavta

⁹ Vanhassa kirjakielessä grafeemissa ä oli pisteiden sijasta pieni e-kirjain.

y	y, u	pyhe, ylistem, hemmestymette, pyhettu
ä	e, æ, ä	hen, sijte,hæn, eijkæ, hänen, meitä
ö	ö	ylösnoussi

Ensitaavujen pitkistä vokaaleista nykysuomen mukaisesti on merkitty *aa* ja *ee*, mutta muiden merkintä on epäjohdonmukaista: Pitkän *i*:n merkinä esiintyy UKM:ssa sekä *i* (*kitos, nin*) että *ij* (*kijtem, nijn*), pitkä *o* on merkitty aina lyhyenä (*hosanna*). Pitkää *u*:ta on merkitty jopa kolmella eri tavalla (*muu, suren, mw*), ja pitkä *ä*:tä jopa neljällä (*pe lenne, pä lle, kä nde, pä este*). Jälkitavujen pitkät vokaalit on merkitty johdonmukaisesti lyhyinä (*hallitzepi, petettin, olcon, coctulinen*), ja pitkät *ä* ja *ö* on merkitty *e*:llä (*yxiken*) ja *o*:lla (*elkoon*).

i-loppuisten diftongien jälkikomponenttia on merkitty UKM:ssa sekä *i*:llä että *ij*:llä, poikkeuksena pelkästään *i*-loppukomponentilla merkitty *äi*-diftongi (*hyueinteghos, pidheisim*). *ie*-diftongit on merkitty nykysuomen mukaisesti (*kielen, mielesse, sieluni*). *uo*- ja *yö*-diftongeja on aineistossa merkitty sekä lyhyellä vokaalilla (*Somen, colema, modholla, mös, öne*) että pitkällä vokaalilla (*loondo, coole, öönä*). Sekä *u*- että *y*-loppuisten vokaaliyhtymien jälkikomponentit merkitään aineistossa aina *u*:lla (*rauha, wastoinkäumisen, Teudhet*).

UKM:ssa johdonmukaisimmin merkittyjä konsonanteja ovat soinniton klusiili *p*, nasaalit, likvidat sekä *ks*- ja *ts*-konsonanttiyhtymät. Eniten merkintätapoja on konsonanteilla *k*, *t*, *h* ja *v*. Yksinäiskonsonanttien merkintätavat on esitetty tiivistetyssä muodossa alla olevassa asetelmassa 2.

Asetelma 2. Konsonanttien merkintätavat UKM:ssa

äänne	merkintätavat	esimerkkejä
k	k, c, ch, g, gh, q	kæsky, cosca, olchohon, henges, henghes, quin
t	t, d, tt, th, dh	tacto, tundisimma, synnitt, thedhen wlosottetudh
p	p, b, ph	pyhiste, laupiudhes, lyhemi, phyhete
m	m, ~	muista, Sama, iuñala
n	n, ~	nouta, Inhimisten, taiualineñ kuniñgas
ŋ	ng, ngh	henghes, henghes 'heñkes'
l	l	læhimeisten, ylistem
r	r, rr*	Racas, mursi, *kirriasta (mahdollisesti kirjoitusvirhe)
h	h, c, ch, Ø	hemen, ylhelle, tacto, techkette, armada
s	ʃ, 6, ß, z	ʃijnua, Kijtoʃuirʃi, Cunnia6, kuningaß, Zebaoth
j	j, i	Jumala, iumala, poias, korkija
v	v, w, u, ffu, fu	vahwan, wereseni, ouat, hyffuesti, hyfuesti

δ	dh, d	sanoden, sanodhen, haudattu, raccaudhen
γ	gh, g	hyueinteghos, tulgho, velgolisten
99 / ts	tz	hallitzepi, ylitze

UKM:ssa *k*:ta on merkitty takavokaalin edellä *c*:llä (*Cunnia, olcon*), etu- ja takavokaalin edellä *k*:lla (*kielen, kände, olkon*), nasaalin edellä *g*:llä ja *gh*:lla (*iongas, henghes*) sekä *q*:lla sanassa *quin* 'kuin'. *ch*-yhdistelmää on käytetty messukäsikirjoituksessa *k*:n merkkinä pääasiassa vierassanoissa (*Catechismusist, Christusen*), mutta myös kahdessa muussa tapauksessa (*iotcha, olchohon*). Geminaatta-*k*:n merkintätapoja aineistossa ovat *cc* (*raccaudhen*) ja *ck* (*ruckous, Corckevxes*). Likvidan ja *ai*-difongin jäljessä geminaatta-*k*:n merkkinä on *k* (*calki, caiki*), *c* (*taica* 'taikka') sekä yhdessä tapauksessa *ch* (*caijchiualtian*). Agricolalla *e*:n, *ä*:n ja *ö*:n edellä joskus olevaa *ki*-yhdistelmää ei esiinny UKM:ssa lainkaan.

t:tä merkitään yleisimmin nykykielen mukaisesti, mutta sitä merkitään myös *th*-yhdistelmällä (*thedhen, Zebaoth*), *tt*-yhdistelmällä (*synnitt, noutauaisett*) sekä yhdessä tapauksessa myös *dh*:lla (*wlosottetudh*). Nasaalin tai likvidan edellä *t*:n merkkinä on yleensä *d* (*syndynyt, waldakunnas*) mutta viidessä tapauksessa *t* (*caijchiualtian, caikiualtian, Sielte, sencaltaisen, testamentin*). Geminaatta-*t* on merkitty aineistossa yleensä nykykielen mukaisesti, ja yhdellä *t*:llä merkittyjä tapauksia on vain muutama (*voiti* 'voitti', *voitaman* 'voittaman', *Cauta, cavta* 'kautta'). *p*:tä merkitään muutoin nykysuomen mukaisesti mutta nasaalin edessä *b*:llä (*enembi*). UKM:ssa on vain kaksi esiintymää geminaatta-*p*:stä, ja ne on molemmat merkitty geminaatallisina (*pappi, londocappale*).

Nasaalit *m* ja *n* on merkitty nykykielen mukaisesti tai nasaaliviivalla. Nasaaliviiva on yleisin sananloppuisen *n*-äänteen merkinnässä (*minuñ, ijankaikineñ*), mutta sitä käytetään myös sanan keskellä olevan nasaalin merkkinä (*kuniñgas, iuñala*). *ñ*-äänteen merkkinä on joko *ng*- (*henghes* 'henkes', *hengen* 'henjen') tai *ngh*-yhtymä (*henghes* 'henkes', *henghen* 'henjen'). Myös geminaatalliset nasaalit on merkitty nykysuomen mukaisesti (*hemmestymette, cunnia*) lukuun ottamatta tapauksia, joissa esiintyy lyhentynyt geminaattanasaali (*olima, siinyt*).

Likvidat *l* ja *r* on merkitty nykysuomen mukaisesti, poikkeuksena mahdollinen kirjoitusvirhe *kirriasta* 'kirjasta'. Myös geminaatallikvidat on merkitty säännöllisesti kahdella grafeemilla (*Samalla modholla, herraudhes*). Kuitenkin esimerkiksi *herra*-sana

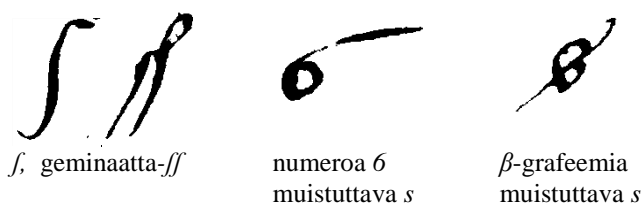

on useasti lyhennetty nasaaliviivojen avulla niin, että siitä on merkitty vain kirjaimet *hra*.

Runsaasti merkitsemistapoja on *h*:lla, jota aineistossa merkitään *h*:n lisäksi *c*:llä säännöllisesti *t*:n edellä (*ectolinen*), *δ*:n edellä yhtä poikkeusta lukuun ottamatta kadolla ja sanassa *tehkäät* *ch*:lla (*techkett*). Puolivokaali *v* on sanan alussa merkitty grafeemilla *v* (*veres*) tai *w* (*wastoinkäumisen*), sanan sisällä sen merkinä on lähes aina *u* (*hyuet, casuonsa*). Lisäksi UKM:ssa esiintyy kirjainyhdistelmä *ffu* tai *fu* sanansisäisen *v*:n merkinä, kuitenkin ainoastaan *hyvästi*-sanassa (*hyffuesti, hyfuestisiugnaixes*).

UKM:ssa esiintyy kolmenlaisia *s*-grafeemeja, vaikka kaikki ne tarkoittavatkin samanlaista *s*-äännettä. Niin sanottu pitkä *s* eli *f* esiintyy aineistossa sanan alussa ja keskellä (*finua, Kijtofuiri*). Sananloppuisen *s*:n merkinä on joko numeroa 6 tai muistuttava grafeemi (*raca6*) tai *β*-grafeemia muistuttava merkki (*coctuuβ*). Lisäksi vierasperäisissä erisnimissä *s*:n merkinä esiintyy *z* (*Zebaoth*). Geminaatta-*s* on merkitty nykysuomen mukaisesti yhtä tapausta lukuun ottamatta (*taijuasza*), kuitenkin *kanssa*-postpositio on kirjoitettu aina yksinäis-*s*:llisenä (*cansa, kansa*).

Kuva 2. UKM:n erilaiset *s*-grafeemit

Puolivokaali *j*:n merkitsemiseen vaikuttaa huomattavasti se, ettei *j*-grafeemia esiinny UKM:ssa lainkaan: versaaali-*i* ja -*j* on merkitty aineistossa samalla grafeemilla (*Iumala*), eikä gemena-*j*:tä esiinny aineistossa lainkaan itsenäisenä vaan ainoastaan *ij*-yhtymässä (*korkija, ijancaikisen*), jolloin se ei eroa lainkaan *y*-grafeemista. Sananalkuinen gemena-*j* onkin merkitty aina *i*:llä (*iumala, ia, ioca*).

UKM:ssa soinnillisen dentaalispirantin *δ*:n merkinä käytetään sekä *d*:tä että *dh*:ta, ja seitsemästä sanasta löytyy molemmilla merkintätavoilla kirjoitetut muodot (esim. *sydemen, sydhemen; edesten, edhesten*). Soinnillisesta palataalispirantista *γ* on UKM:ssa vain muutama esiintymä, mutta kirjoittaja on silti käyttänyt kahta eri merkintätapaa (*hyueinteghos; velgolisten*). Geminaatta-*θ* (tai *ts*-yhtymä) on UKM:ssa merkitty *tz*-kirjainyhdistelmällä (*karitza, itzens*) vierasperäistä erisnimeä *poncius* ('Pontsius') lukuun ottamatta. Lisäksi UKM:ssa esiintyy kahdesti *hallita*-verbin yksikön

2. persoonan muodon kirjoitusasu *hallisett*, jossa geminaatta-*ŝ:n* (tai *ts:n*) sijaan vaikuttaa olevan pelkkä *s*. Vastaavanlaisia kirjoitusasuja ei löydy mistään toisesta Kaino-korpuksesta löytyvästä vanhaa kirjasuomea edustavasta tekstistä, joten oletettavasti kyseessä on UKM:n kirjoittajan virhe.

UKM:ssa esiintyviä välimerkkejä ovat pisteen lisäksi pilkku, yhdysviiva, kaksoispiste ja sulkumerkit. Pistettä on käytetty nykykielen mukaisesti virkkeen päättävänä välimerkkinä, mutta myös luettelon osien välissä. Välillä kirjoittaja näyttää unohtaneen pisteen käytön kokonaan: esimerkiksi sivulla 90v on ainoastaan yksi piste, ja virkkeiden välissä on käytetty pilkkua.

Yhdysviivaa on käytetty samaan tapaan kuin nykykielessä silloin, kun sana on jouduttu jakamaan kahdelle riville. Kaksoispistettä on käytetty latinankielisen sanan katkaisumerkkinä (*S: Paualista, Saluta:*). Sulkumerkit esiintyvät UKM:ssa vain kerran. Niitä on käytetty rauhantervehdyksen papille tarkoitetun ohjeen lopussa olevan *sanoden*-sanan ympärillä. Varsinkin painetuissa teksteissä pilkun asemasta käytettyä rivinkorkuista vinoviivaa UKM:ssa ei esiinny lainkaan.

4.3 Kieli

Tässä luvussa tarkastelen UKM:ssa toistuvia vanhalle kirjakielelle tyypillisiä äänne- ja muotopiirteitä sekä syntaktisia rakenteita. Lisäksi selvitän, minkälaisia variantteja omistusliitteistä, persoonapäätteistä ja imperatiivin tunnuksesta UKM:ssa käytetään. Morfofonologisten ja syntaktisten seikkojen lisäksi tarkastelen lyhyesti UKM:n sanastollisia erityispiirteitä.

Äänne- ja muotopiirteitä

UKM:ssa on säännöllisesti heikko aste konditionaali- (esim. *täytäisime, pidäisim*) ja imperfektimuodoissa (*annoi*) *i*-loppuisen diftongin edellä, tosin esiintymiä on aineistossa vain muutamia. Sen sijaan omistusliitteen edellä esiintyy pääasiassa heikkoasteisia muotoja (*sinun pojas, hänen ainoan pojansa, sinun laupiudes, sinun valtakunnas, hänen hyvänteyons, sinun herrautas*), mutta myös kaksi tapausta, joissa klusiilit ovat säilyttäneet vahvan asteen (*sinun tahtos, meidän tähten*).

Koska *jk*-yhtymän osallisuudesta astevaihteluun ei olla varmoja (ks. luku 3.2), UKM:ssa runsaasti esiintyvää *henki*-sanaa ei tässä tutkimuksessa tarkastella heikkoasteisuuden näkökulmasta.

Myös geminaattanasaalien ja -likvidojen lyheneminen on UKM:ssa yleistä. *-llinen*-päätteisissä nomineissa (esim. *taivaallinen, armolinen*) on UKM:ssa aina vain yksi *l*. Myös komparatiivi- ja superlatiivimuotoisten sanojen (*kaikenkorkeiman, lähimäisten*) geminaattanasaalit ovat aina lyhentyneet. Monikon 1. persoonan persoonapäätteistä lähes kaikissa geminaattanasaali on lyhentynyt (esim. *unoitaisima, anname, olima*). Samoin *päälle*-postpositioiden geminaatta-*l:t* ovat lyhentyneet kahta tapausta lukuun ottamatta. Sen sijaan loppuvokaalinsa säilyttäneissä monikon 1. persoonan omistusliitteissä geminaattanasaali on yleensä säilynyt (*syntimme, päälenne*). Muita esimerkkejä UKM:n lyhentyneistä geminaattanasaaleistä ja -likvidoista ovat *kuoluista, siinyt* ja *rukkoala*.

Loppuheittoa esiintyy UKM:ssa eniten omistusliitteissä: kaikki yksikön 2. persoonan omistusliitteet sekä suurin osa monikon 1. ja 2. sekä 3. persoonan omistusliitteistä ovat loppuheittoisia. Yksikön 1. persoonan omistusliitteistä loppuvokaali puuttuu ainoastaan kahdesti sanasta *ruumiin*, muuten loppu-*i* on säilynyt (esim. *muistokseni, sieluni, ruumiini*). Persoonapäätteissä on runsaasti sekä loppuheittoisia että loppuvokaalin säilyttäneitä muotoja. Sen sijaan sijamuotojen yhteydessä loppuheitto on harvinaisempaa. Esimerkiksi inessiiveistä yksi kolmasosa on loppuheittoisia (esim. *herraudes, korkkeukses*), ja aineiston paristakymmenestä elatiivimuodosta ainoastaan yksi on loppuheittoinen (*katekismusist*).

Edellä käsitellyiden äänne- ja muotopiirteiden lisäksi UKM:n kielen lounaismurteisuutta ilmentää se, että nykykielen *ea*-vokaaliyhtymä on UKM:ssa aina *ia*-asuinen (*korkia, oikialla*). Länsimurteisiin viittaavat myös *rukoilla*-verbin muodot UKM:ssa. Kirjoitusasuista (*ruckolema, ruckolcam, ruckola*) ei kuitenkaan voi päätellä, onko *o* luettu pitkänä (*rukkoolema*), jolloin muoto viittaisi eteläpohjalaismurteeseen, vai lyhyenä (*rukkoolema*), jolloin kyseessä olisi lounaismurteinen piirre (Rapola 1947: 81, 95). UKM:n *rukoilla*-verbin muodoissa huomattavaa on myös geminaatta-*k*:hon viittaava kirjoitusasu (esim. *rukkoalkaam*). UKM:ssa on myös muutamia muita geminoituneita sanamuotoja, joita nykyisin pidetään murteellisina: *korkkeukses, pittää, kärssiä*.

UKM:ssa on pari muutakin murrenäkökulmasta katsoen kiinnostavaa muotoseikkaa. Isä meidän -rukouksen kohdassa *niin kuin myö meidän veljolisten anname* (93r) on käytetty monikon 1. persoonan persoonapronominista itämurteista varianttia *myö*. Itäinen muoto lienee kopiota siitä Isä meidän -rukouksen versiosta, joka UKM:n kirjoittajalle on ollut tutuin, sillä UKM:n 12 muuta monikon 1. persoonan persoonapronominia ovat läntistä muotoa *me*.¹⁰ Hyvin erikoinen sananmuoto löytyy Credosta, jossa Jeesus on ristiinnaulitsemisen sijaan *ristiinaulotu* (89v). Tälle muodolle ei tunneta vastineita muualta vanhasta kirjasuomesta, joten kyseessä on joko kirjoittajan kömmähdys tai murteinen vastine (*ristiin*)*naulita*-verbille.

UKM:n kielellisistä piirteistä erikoisimpia ovat *s*-päätteiset muodot, joissa *-s* ei ole yksikön 2. persoonan omistusliitteen tai inessiivin loppuheittoinen variantti vaan jotain aivan muuta. Näitä kummallisia *-s*-päätteisiä sananmuotoja on UKM:ssa viisi, ja niistä neljälle olen pystynyt kehittämään jonkinlaisen selityksen. Ensimmäinen niistä on kollehtarukouksen alussa: *Me rukkoolema sinua – – ettäs meille lainasit vahvan uskon* (88v). *s*-päätte on helppo ymmärtää tässä yhteydessä *sinä*-pronominia tarkoittavaksi (*että sinä meille lainasit*). Sama *ettäs*-muoto on myös Agricolan *Messun* (1549, MAT III: 87) kollehtarukouksessa. Sama selitys pätee myös ehtoollisprefaation säkeen *ja liiotekin sen tähden jonkas meille osotit* (90v) *s*-päätteiseen muotoon, joka jälleen löytyy myös Agricolan *Messusta* (MAT III: 90).

UKM:n jälkimmäisen kiitosrukouksen kohdassa *ja autta että me aina täytäisime sinun pyhäts käskys* (94r) *s*-päätte *pyhät*-sanana perässä on todennäköisesti yksikön 2. persoonan omistusliite, jonka kirjoittaja on joko puutteellisen kielitaidon tai ajatuskatkoksen vuoksi merkinnyt myös pääsanana edeltävän adjektiiviattribuutin perään. Vastaava kiitosrukous on myös Agricolan *Rucouskiriassa* (1544, MAT I: 578), mutta siinä ei kummallista *-s*-päätteistä muotoa ole. Myöskään Glorian säkeen *Oo Herra sen kaikenkorkeiman ainos poika* (88r) oudolle muodolle ei löydy muista vanhan kirjasuomen teksteistä sellaista vastinetta, jonka merkitys olisi 'ainoa'. Muodolle saattaa kuitenkin löytyä selitys murteista, sillä Etelä-Pohjanmaan Isokyrössä *ainoa*-sanasta on käytetty muotoa *ainus* (SMS I s.v. *ainoa*, *ainus*). Sen sijaan kollehtarukouksen kohdan *yksi hämmästyttä toivos sinun laupiudes pääle* (88v) *s*-päätteiselle muodolle ei löydy selitystä murteista. Kirjoitusasu lieneekin syytä kirjoittajan huolimattomuudesta.

---

¹⁰ Reformaatioajan suomenkielisiä Isä meidän -rukouksia ja niiden kieltä on tutkinut Uusitalo 2015.

Omistusliitteet

UKM:ssa on ainakin kolme eri esiintymää jokaisen persoonan omistusliitteestä. Eniten omistusliitevariantteja on monikon 1. persoonalla, ja vähiten niitä on monikon 2. persoonalla, kuten seuraavan sivun asetelmasta 3 näkyy:

Asetelma 3. Omistusliitteet UKM:ssa

Persoonaa	Omistusliitteet	Esimerkkejä
yksikön 1. persoonaa	-ni -n	muistokseni, syntijeni, veresäni, ruumiini, sieluni ruumiin
yksikön 2. persoonaa	-s -ns	kunnias, hyvänteyos, laupiuðes, herrautas, veres yksinäns
monikon 1. persoonaa	-n -nne -mme -na	päälän, sydämen, Herran, leipän, tähten päälänne syntimme Herrana
monikon 2. persoonaa	-n	kanssan, sydämen, edestän
3. persoonaa	-ns -nsA	päälens, hyvänteyons, rauhans pojansa, kasvonsa, tiensä

Loppuheittoiset omistusliitevariantit ovat yleisimpiä kaikissa persoonissa, yksikön 1. lukuun ottamatta. Yksikön 2. persoonan omistusliitteenä on yhtä erikoistapausta lukuun ottamatta aina loppuheittoinen -s.

Imperatiivimuodot

UKM:ssa, kuten messuteksteissä yleensäkin, on runsaasti imperatiivimuotoja. Passiivina lukuun ottamatta kaikkien mahdollisten persoonien imperatiivimuotoja löytyy UKM:sta. Yksikön 2. persoonan imperatiiveissa ei ole tunnuksen kannalta mitään erityistä, mutta UKM:ssa on kaksi tapausta, joissa ortografia viittaa verbivartalon vahva-asteisuuteen: *vapahta* pro. *vapahða*, *autta* pro. *auta*. UKM:ssa on myös kaksi kielteistä imperatiivi-ilmaisua, joissa pääverbi on eri asteessa kuin nykysuomessa: *älä johðatta* pro. *älä johðata*, *älköön tuljo* pro. *älköön tulko*.

UKM:n kirjoittaja ei ole juurikaan käyttänyt nykykielestä poikkeavia imperatiivin tunnuksia, vaan aineiston ainoa tunnuksen osalta erikoinen imperatiivi on yksikön 3. persoonan *ka*-tunnuksellinen muoto *siugnakaan*. Nykysuomen kannalta poikkeavia

imperatiiveja on kuitenkin monikon 2. persoonan muodoissa, joista useimmilla on *t*-aineksen sisältävä persoonapäätte: *ottakaatta*, *syökäätte/-ttä*, *tehkäätte/-ttä*, *ottakaat*, *syökäät*, *tehkäät*. Erikoisia ovat myös UKM:n imperatiivimuodot *kunnioikaam* ja *yletkää*, joissa verbivartalot ovat erilaisia kuin nykykielessä (inf. *kunnioita*, *yletä*).

Persoonapäätteet

UKM:ssa esiintyvistä persoonapäätteistä yksikön 1. ja 2. persoonan lisäksi monikon 3. persoonan päätteet sekä osa yksikön 3. persoonan päätteistä ovat samanlaisia kuin nykyisessä suomen yleiskielessä. Yksikön 3. persoonan persoonapäätteenä on UKM:ssa kahdesti *-pi* (*elääpi*, *hallitsepi*), muissa tapauksissa on joko vokaalinpidentymä tai ei lainkaan päätettä¹¹. Monikon 1. persoonan päätteistä UKM:ssa esiintyvät kaikki mahdolliset variantit paitsi nykysuomeen asti säilynyt *-mme*. Lähes kaikki UKM:n monikon 2. persoonan muodot ovat imperatiiveja, joiden persoonapäätteitä on käsitelty edellä. Ainoa indikatiivin preesensin monikon 2. persoonan muoto on ehtoollisprefaatorukouksen lopusta löytyvä *-t*-päätteinen *teet*. Asetelmassa 4 on vielä esitetty tiivistetysti UKM:ssa käytetyt persoonapäätteet:

Asetelma 4: UKM:ssa esiintyvät persoonapäätteet

Persoonana	Päätevariantit	Esimerkkejä
yksikön 1. persoona	-n	uskon
yksikön 2. persoona	-t	poisottat, olet, lähetit
yksikön 3. persoona	-Ø tai -V -pi	mahta, nouta, kääntä, kirjoita, istu, poisotta elääpi, hallitsepi
monikon 1. persoona	-mma -ma -me -m -n	tuntisimma siugnaama, rukkoolema, olima, unoitaisima anname, täytäisime kiitäm, ylistäm, kunnioitam, pitäisim, erijäisim, rukkoolkaam, kiittäkääm, kunnioikaam ylittämän
monikon 2. persoona	-tte/-ttä -tta -t -V	syökäätte/syökäättä, tehkäätte/tehkäättä ottakaatta, juokaatta teet, ottakaat, syökäät, tehkäät yletkää, nöyrittäkää
monikon 3. persoona	-vAt	ovat, luottavat

¹¹ Kirjoitusasun perusteella ei voi päätellä, onko yksikön 3. persoonan muotojen lopussa pitkä vai lyhyt vokaali. Tässä tutkimuksessa olen merkinnyt kyseisten muotojen loppuvokaalin lyhyenä, jos se on käsikirjoituksessa kirjoitettu yhdellä kirjaimella.

Syntaksin piirteitä

UKM:ssa on käytetty melko vähän passiivia, ja kaikki kolme passiivi-ilmausta sisältyvät ehtoollisprefaatorukouksiin. Näistä ensimmäinen, *Niin sinä yönä, koska **hän** petettiin* (91v, 92r), on vieraan kielen mallin mukaan muodostettu, sillä *hän*-pronomini vaikuttaa lauseen subjektilta, ei objektilta (vrt. *koska **hänet** petettiin*). Passiivimuotoon *petettiin* ei kuitenkaan ole lisätty persoonapäätettä, eikä lauseessa ole agenttia. UKM:n kaksi muuta passiivikonstruktiota ovat samanlaisia kuin nykysuomessa: *joka teidän edestän ulos annetaan* (91v, 92r) / *joka teidän ja monen tähden ulosvuodetetaan* (91v, 92v).

Kuten muissakin vanhaa kirjasuomea edustavissa teksteissä, UKM:ssa on muutamia pre- ja postpositiorakenteita, jotka noudattavat ruotsin prepositiorakenteiden mallia. Tunnetuin esimerkki näistä lienee kaikissa ajan messuteksteissä useassa kohdassa esiintyvä *armahda meidän päälän*, josta on mainittu jo luvussa 2.2. Myös muut UKM:n vieraan kielen mallia noudattavat pre- ja postpositiorakenteet sisältävät ruotsin *på*-prepositiota vastaavan *pääle*-sanana, kuten esimerkeistä 4, 5 ja 6 näkyy:

- 4) yksi hämmästyttä **toivos** sinun laupiudes **pääle** (ruots. *hopp på något*)
- 5) hänen **päälens** itsens **luottavat** (ruots. *förlåta sig på någon*)
- 6) **uskon** sinun ja sinun pojat **pääle** (ruots. *tro på något*)

Refleksiivipronominin sisältäviä rakenteita on UKM:ssa vain kaksi. Vuorotervehdyksen papille tarkoitettussa ohjeessa on käytetty vieraiden kielten refleksiivisyyttä ilmaisevia rakenteita mukaillen persoonapronominia refleksiivipronominin roolissa: *Sitte kääntää Pappi **hänens** kansan puoleen sanoden* (88r). UKM:sta löytyy esimerkki myös suomen kielen omaperäisen *itse*-refleksiivipronominin käytöstä: *jotka hänen **päälens** **itsens** luottavat* (91r). Vaikka lauseen refleksiivipronomini on suomalainen, sen käyttö *luottaa*-verbin yhteydessä on ruotsinkielisen alkuperäistekstin rakenteesta lainattua.

Kieltoverbin sisältäviä rakenteita on UKM:ssa niukasti. Näistä rakenteista kaksi on muodostettu samaan tapaan kuin nykysuomessa, eli kieltoverbi on taipunut subjektin sijassa: *ettei meillä **muuta** edes **seisonut** kuin kadotus* (90v); ks. esimerkki 7. UKM:n kaksi muuta kielteistä lausetta poikkeaa nykykielestä, sillä niissä kieltoverbiä on käytetty adverbin tapaisena taipumattomana kieltoisanana ja lauseen semanttinen pääverbi kongruoi subjektin kanssa (esimerkit 8 ja 9).

- 7) ja **ei** yksikään luontokappale taikka taivas elin maan päälä **voinuet** meitä **avitaa** (90v)
- 8) ja **ettei me** senkaltaisen hänen hyvänteγons koskaan unoitaisima (91r)
- 9) että **me** – – **ei** ikänäns sinuasta erijäisim (94r)

Sanasto

UKM:ssa on useita sellaisia nykykielessä edelleen tunnettavia sanoja, joiden merkitys on 1500-luvulla ollut hieman erilainen kuin nykyisin. Introitusohjeessa puhutaan kirjan sijaan *raamatusta*, ja ohjeistuksissa käytetyn *noutaa*-verbin merkitys on 'seurata, olla seuraavana'. Sanasta *ihminen* on UKM:ssa käytössä muoto *inhiminen*, kuten 1500-luvun kielessä yleensä. Konjunktion *eli* merkitys on nykykieltä laajempi (ks. luku 3.4), ja *koska*-alistuskonjunktion merkitys ehtoollisprefaatiiorukouksen kohdassa *sinä yönä, koska hän petettiin* (91v) on kausaalisen sijaan temporaalinen, eli nykykielessä sen tilalla olisi alistuskonjunktio *kun* tai relatiivipronomini *jona*.

Toinen UKM:n sanaston kannalta keskeinen asia on yhdysverbien runsaus. Toisin kuin aikalaisteksteissä yleensä, UKM:n yhdysverbit ja niiden johdokset on useimmiten kirjoitettu erikseen, kuten lauseessa *niin sinä ulos lähetit sinun ainokaises pojas* (90v). Muita UKM:ssa käytettyjä yhdysverbejä ja niistä tehtyjä johdoksia ovat *ulosotetut*, *ulos tulla*, *poisottaa*, *ylitse voittaa*, *edes seisoa*, *ulos antaa*, *ulosvuoδattaa*, *hyvästi siugnaus* ja *ristiinaulotu*. Kuten listasta näkyy, lähes kaikkien yhdysverbien alkuosana on tulosijainen adverbi.

4.4 Sisältö

Tässä luvussa tarkastellaan UKM:n kaavaa ja sisältöä suhteessa luvussa 2.2 esitettyyn yleistykseseen. Messun rakennetta ja sisältöä vertaillaan muihin käsinkirjoitettuihin messuteksteihin, Agricolan *Messuun* ja ruotsalaisiin messuihin sekä muutaman tekstin osalta Agricolan *Abckiriaan* ja *Rucouskiriaan* luvussa 5.

Suomenkielinen messu alkaa koodeksin lehdeltä 87r punertavalla musteella kirjoitetulla otsikolla *Introitus Herran ehtoolisen taikka Messun*. Otsikon jälkeen tulevat myös punertavalla musteella kirjoitetut introitusohjeet, jotka mainitsevat suomenkielisten

lisäksi myös ruotsin- ja latinankieliset laulut ja rukoukset, ja ne kehottavat käyttämään suomalaista rukouskirjaa tai katekismusta:

- 10) Alku mahtaa olla joku psalmi, kiitosvirsi eli muu rukkous suomen, ruotsin taikka latinan kielen pyhistä raamatuista ulosotetut. Ja liiaten siitä Suomen Rukouskirjasta eli Katekismusist. etc. (87r)

Ilmaus *suomen rukouskirja* viittaa Agricolan *Rucouskiriaan* (1544), ja katekismuksella tarkoitetaan Agricolan *Abckiriaa* (1543), joka sisältää ulkomaisien esikuviansa tapaan aakkoset, lukusanat ja suppean katekismuksen (Heininen 2007: 165). Latinankielisten introitusten käyttö on ymmärrettävä ohje, koska suomenkielisiä introituksia ei reformaatioajan alussa ollut juurikaan (ks. luku 2.2). Sen sijaan ruotsin käyttö introituksessa voisi kertoa käsikirjoituksen olleen käytössä Ruotsin puolella. Introitusohjeiden perusteella käsikirjoitusta ei ole voitu kirjoittaa ennen Agricolan *Rucouskirian* painamista eli vuotta 1544.

Introituksen jälkeen veisattavan Kyrien otsikkona on erikoinen sulautumamuoto *Kyrieleison*, jolle löytyy esikuva Agricolan *Rucouskirian* (1544) litaniasta (MAT I: 861). Muuten UKM:n Kyriessä tai sitä seuraavassa Gloriassa ei ole sisällön kannalta mitään erityistä. Glorian jälkeen on vuorossa messun ensimmäinen vuorotervehdys, jonka ohje *Siittä kääntää Pappi hänens kansan puoleen sanoden*. (88r) on kirjoitettu punertavalla musteella. Vuorotervehdyksen jälkeen UKM:ssa on odotuksenmukaisesti kollehtarukous, mutta siihen ei anneta minkäänlaisia ohjeita. Epistolän ohjeessa Paavalin nimen edellä on 'pyhää' tarkoittava lyhenne *S:*, jollaista käytetään ruotsinkielisissä teksteissä. Latinankielisen sanan lyhenne on myös *luku*-sanalla:

- 11) Sitte Collectan ielkin lukæman pitte **S:** Paulista yxi koko. taijka polæn **Capi:** (89r)

Epistolän jälkeen tulevasta gradualesta annetaan vain ytimekäs ohje *Nii sitte graduale 10 Jumalan käsky* (89r) eli gradualena on UKM:ssa dekalogi. Evankeliumin otsikko tai ohje on aiemmista poiketen latinankielinen *Ad Evangelium* (89r), joka tarkoittaa 'evankeliumia varten/kohti'. Evankeliumin vastaussanat *Kunnia olkoon sinulle, Herra Jumala* ovat ilman ohjetta. Evankeliumin jälkeen olisi saarnan pitämisen paikka, mutta ei ole siitä minkäänlaista mainintaa. Kun UKM:ssa on hyvinkin lyhyitä ohjeistuksia (ks. vuorotervehdyksen ohje edellä), voi maininnan puuttuminen tarkoittaa, että messun yhteydessä ei ole pidetty saarnaa lainkaan.

Lehdeltä 89v alkava Credo on UKM:ssa apostolinen uskontunnustus, eikä käsikirjoituksessa ole mainintaa muusta vaihtoehdosta. Credon jälkeen lehdellä 90r on otsikko *Prefatio*, jonka jälkeen ei kuitenkaan tule ehtoolliprefaatorukous vaan ehtoollisvuorolaulu ilman ohjeistusta. Itse prefaatio alkaa vasta lehden kääntöpuolelta. UKM:ssa on myös vuoden 1541 ruotsalaiseen Messuun lisätty vaihtoehtoinen lyhyempi prefaatio (92r). Kummassakaan prefaatorukouksessa ei ole mainintaa ehtoollisaineiden kohottamisesta.

Prefaation jälkeen UKM:ssa on odotuksenmukaisesti Sanctus-hymni (92v). Ennen Isä meidän -rukousta ja sen kehotusta käsikirjoituksessa on latinankielinen ohje *Preceptis Saluta:* (93r), joka todennäköisesti tarkoittaa vuorotervehdystä. Isä meidän -rukouksen ja sen johdantolauseen jälkeen tulee rauhantervehdys, jonka edellä on täsmälleen sama ohje kuin ensimmäisen vuorotervehdyksen yhteydessä. Ennen ehtoollista UKM:ssa on vielä viimeinen ordinarium-osa eli Agnus Dei:

12) Agnus dei.

Oo Jumala Karitsa, joka poisottaa mailman synnit,
armahda meidän päällemme.

Oo Jumala Karitsa, joka poisottaa mailman synnit,
armahda meidän päällemme.

Oo Jumala Karitsa, joka poisottaa mailman synnit, anna meille rauha
ja hyvästisiugnaikses. (93v)

Ehtoollisen vietosta annetaan ainoastaan lyhyt ohjeistus *Kommunia olkoon joku psalmi eli muu rukousvirssi* (93v), jonka jälkeen UKM:ssa on jälleen vuorotervehdys ilman papin ohjetta. Vuorotervehdyksen jälkeen seuraa rukouskehotus ja sanoilla *Sinun ruumiis ja veres totinen nautius* alkava kiitosrukous, joka löytyy myös Agricolan *Rucouskiriasta*. Rukouksen jäljessä on papin ohjeeksi tai otsikoksi tarkoitettu latinankielinen sana *Aliud* 'toinen' ja sen alla toinen Agricolan *Rucouskiriasta* löytyvä rukous.

Kiitosrukousten jälkeen UKM:ssa on vielä yksi vuorotervehdys ilman ohjeita (94v) ja sen perässä vuoroylistys. Messun päättää nöyrytymiskehoitus ja Herran siunaus:

13) Nöyrittäkää teidän sydämen Jumalan tyge ja ottakatta hyvästisiugnaus.

Jumala olkohon meille armolinen ja laupias
ja antakoon meille hänen jumalisen siugnauksens.

Hän antakoon hänen kasvonsa meille paistaa,
että me maan päällä tuntuimme hänen tiensä.

Siugnakaan meitä meidän Jumala, ja antakoon meille hänen rauhans.
Nimeen Isän ✠ ja Pojan ✠ ja Pyhän Hengen ✠. Amen. (94v)

UKM:n siunaus ei ole ehtoollismessun yhteydessä yleisesti käytetty Aaronin siunaus vaan psalmista 67 muodostettu siunaus. Ruotsalaisissa Messuissa tätä siunaustekstiä ei käytetty, vaan esikuva on luultavasti saatu suoraan Saksasta (ks. luku 2.2).

4.5 Yhteenveto

UKM sisältää ehtoollismessun keskeisimmät tekstit – proprium-osat, prefaation ja asetussanat, Credon, Isä meidän -rukouksen ja siunauksen – kokonaisina teksteinä. UKM:ssa myös kollehtarukous on kiinteänä tekstinä, ja kiitosrukous on mahdollista valita kahdesta vaihtoehdosta. Muista messun osista annetaan lyhyt ohje tai papin vuorosanat, joskus vain pelkkä otsikko. Ehtoollisen jakamisesta ei ole annettu mitään ohjeita UKM:ssa, ja ainoa ehtoollisen viettoon liittyvä ohje koskee sen aikana laulettavaa kirkkolaulua. UKM:ssa ei ole myöskään messun valmistavaa osuutta, litaniana tai lukukappaleita, joten se lienee ollut papin ohjeteksti messua pidettäessä. Myös nuottien puuttuminen viittaa UKM:n käyttötarkoitukseen papin apuvälineenä. UKM on selvästi ollut käyttäjälleen arvokas ja tärkeä käsikirjoitus, sillä se on kirjoitettu huolella ja mustan musteen lisäksi siihen on käytetty kalliimpaa punaista mustetta.

UKM:n kirjoittaja on tuntenut Agricolan *Abckirian* (1543) ja *Rucouskirian* (1544), sillä hän mainitsee ne introitusohjeen yhteydessä. Näin ollen UKM on kirjoitettu aikaisintaan vuonna 1544. Ensimmäisen sivun introitusohje sisältää vihjeen myös UKM:n käyttöpaikasta, sillä se antaa mahdollisuuden käyttää suomen- ja latinankielisten introituslaulujen lisäksi ruotsinkielisiä lauluja. Mielestäni tämä viittaa siihen, että UKM on ollut käytössä sellaisessa seurakunnassa, jossa ruotsin kielellä on ollut merkittävä asema, eli mahdollisesti jopa Ruotsin puolella.

Kuten muissakin nykyään tunnetuissa 1500-luvun suomenkielisissä teksteissä, UKM:ssa on runsaasti lounaismurteisuksina pidettyjä äänne- ja muotopiirteitä, kuten loppuheittoa, geminaattanasaalien ja likvidojen lyhenemistä sekä heikkoasteisia muotoja omistusliitteen ja *i*-loppuisten diftongien edellä. Tietyt muodot, kuten *ainos* 'ainoa' ja *rukoola*, viittaavat eteläpohjalaismurteisiin, ja *ea*-vokaaliyhtymän muuttumista *ia*:ksi esiintyy sekä lounais- että pohjalaismurteissa.

UKM:n ortografiassa on paljon vanhimmalle kirjasuomelle tyypillisiä piirteitä, kuten *e:n* ja *ä:n* sekä *u:n* ja *v:n* sekoittuminen ja *ð:n* merkitseminen sekä *dh:lla* että *d:llä*. UKM:n kirjoittaja on kuitenkin merkinnyt takavokaalin edellä olevaa *k:ta* usein nykykäytännön mukaisesti (*ottakat, kansan, karitza*), vaikka 1500- ja vielä 1600-luvullakin *k:n* merkki takavokaalin edellä oli yleensä *c*. Muita huomattavia UKM:n ortografisia piirteitä ovat *I-* ja *J-*grafeemien sekä *y:n* ja *ij:n* samanlaiset merkintätavat, monet *s-*grafeemit, *æ-*grafeemin runsaus sekä erilaisten välimerkkien käyttö.

UKM:a on joskus arveltu Agricolan *Messun* esityöksi, mutta mielestäni tietyt UKM:n ortografiset, kielelliset ja sisällölliset piirteet osoittavat sen hyvin epätodennäköiseksi. Ensinnäkin UKM:n kirjoittaja on käyttänyt *(f)fu*-kirjainyhdistelmää *v:n* merkinä omaperäisessä *hyvästi*-sanassa, kun taas Agricola käytti kyseistä *v:n* merkintätapaa ainoastaan ruotsalaisten lainasanojen yhteydessä. Lisäksi UKM:ssa *rukous*-sana ja sen johdokset on kirjoitettu säännöllisesti geminaatta-*k*:llisena (*ruckous, ruckola*), mutta Agricolan koko tuotannossa vastaavia geminaatallisia muotoja on ainoastaan kaksi: – –*meiden ruckouxenna culisit* (MAT I: 867), – – *waluacat / ia ruckolcat* (MAT III: 168). Myös saarnan puuttuminen on mielestäni vankka todiste siitä, että Agricola ei ole ollut osallinen UKM:n kirjoittamiseen, sillä hän piti saarnaa hyvin tärkeänä (ks. luku 2.2).

5 Uppsalan käsikirjan messun suhde muihin reformaatioajan teksteihin

Tässä luvussa vertailen UKM:a muihin 1500-luvun puolivälin suomenkielisiin messuteksteihin eli Agricolan painettuun *Messuun* (1549), Westhin koodeksin messuun ja Kangasalan *Missalen* suomenkieliseen messutekstiin (luvut 5.1–5.3). Vertailun pääkohteina ovat messujen sisältö ja kieliseikat. Ortografisia eroja ja yhtäläisyyksiä kommentoin vain lyhyesti. Suomalaisten messujen lisäksi tarkastelen lyhyesti myös 1540-luvun ruotsalaisten messujen suhdetta UKM:un (luku 5.4). Koska UKM:n kirjoittaja on tuntenut Agricolan *Abckirian* (1543) ja *Rucouskirian* (1544) ja maininnut ne introitusohjeessa, vertailen UKM:n Credo, Isä meidän -rukousta, kiitosrukouksia ja psalmista 67 muodostettua siunausta niiden vastaaviin teksteihin (luvut 5.5 ja 5.6).

Aineistoesimerkit olen merkinnyt yleensä lukutavan mukaisessa muodossa, mutta silloin, kun tarkastelen myös tekstien välisiä ortografisia eroja, esimerkit ovat alkuperäistä kirjoitusasua vastaavassa muodossa.

5.1 Mikael Agricolan *Messu* (1549)

Kuten alla olevasta asetelmasta 5 näkyy, UKM:n ja Agricolan *Messun* rakenteet ovat hyvin samankaltaisia mutta eivät täysin samoja: UKM:sta puuttuu saarna, ja Sanctuksen ja Isä meidän -rukouksen välissä on vuorotervehdys, jota Agricolalla ei ole. Lisäksi Agricolan painettu *Messu* on Uppsalan suomenkielistä messukäsikirjoitusta kattavampi, sillä sen alussa on valmistava osuus ja lopussa muun muassa ohjeita, lukukappaleita ja rukouksia, kun taas Uppsalan messu sisältää vain varsinaisen messun introituksesta loppusiunaukseen. Agricolan *Messuun* on myös painettu nuottiviivastot ehtoollisprefaation ja Isä meidän -rukouksen yhteyteen.

Asetelma 5. Rinnakkaisasetelma UKM:sta ja Agricolan *Messusta* (1549)

UKM	Agricolan <i>Messu</i>
	Yhteinen synnintunnustus ja synninpäästö
	Kehotuspuhe
	Papin confiteor ja absoluutio (latinaksi)
Introitus	Introitus
Kyrie	Kyrie
Gloria	Gloria
Vuorotervehdys	Vuorotervehdys
Kollehtarukous	Kollehtarukous
Epistola	Epistola
Graduale	Graduale

Evankeliumi Vastaussanat Credo (Apostolinen uskontunnustus) Ehtoollisvuorolaulu Prefaatio ja asetussanat Lyhyempi prefaatio Sanctus Vuorotervehdys Isä meidän Rauhantervehdys Agnus Dei Ehtoollisen vietto (vain ohjeistus virrestä) Vuorotervehdys Kiitosrukouksia (2) Vuorotervehdys Vuoroylistys Siunaus (muodostettu psalmista 67)	Evankeliumi Vastaussanat Saarna Credo (Apostolinen uskontunnustus) Ehtoollisvuorolaulu Prefaatio ja asetussanat Lyhyempi prefaatio Sanctus Isä meidän Rauhantervehdys Agnus Dei Ehtoollisvirsi Ehtoolliskehotus Ehtoollisen vietto, mahdollinen virsi Vuorotervehdys Kiitosrukouksia (5) Vuorotervehdys Vuoroylistys Herran siunaus (Aaronin siunaus) Ohjeita papille Lukukappaleita Raamatusta Mooseksen 1. kirjan luvut 1–4 Litania Kollehtarukouksia (5), osassa versikkeli
---	--

Agricolan *Messun* ja UKM:n ortografiassa on paljon yhtäläisyyksiä, mutta myös selviä eroja on muutamia. Huomattavin näistä eroista on se, että UKM:n kirjoittaja on käyttänyt *ffu*:ta *v*:n merkinä sanassa *hyvästi*, mutta Agricolan teoksissa *ffu*-yhdistelmä esiintyy ainoastaa ruotsalaisissa lainasanoissa. Toinen huomattava ero on *kansa*-substantiivin ja *kanssa*-postposition kirjoittamisessa. UKM:ssa *kansa* on kirjoitettu säännöllisesti *k*:lla ja *kanssa* sekä *c*:llä että *k*:lla. *Messussa* alkukirjain on molempien sanojen yhteydessä aina *c*. Agricola vaikuttaa muutenkin noudattaneen UKM:n kirjoittajaa tarkemmin sääntöä, jonka mukaan takavokaalin edellä *k*:n merkki on *c*. UKM:n ja *Messun* ortografiat eroavat myös *w*-grafeemin määrässä, sillä Agricola käyttää usein *w*:tä niin *u:n* kuin sananalkuisen *v*:nkin merkinä, mutta UKM:ssa vastaavissa kohdissa on yleisemmin käytetty *v*-grafeemia.

Messun ensimmäinen varsinainen osuus on introitus, jonka ohjeistus on UKM:ssa ja Agricolan *Messussa* kirjoitettu samaa lauserakennetta ja sanastoa käyttäen. Ainoa merkittävä eroavaisuus on, että Agricola mainitsee laulujen ja rukousten lähteeksi ainoastaan suomenkieliset kirjat (MAT III: 86). Kuten luvussa 4.4 todettiin, UKM:ssa annetaan mahdollisuus myös ruotsin- ja latinankielisten kirjojen käyttöön introituslaulua

valittaessa. Introitusta seuraa messun ensimmäinen ordinarium-osa eli Kyrie, joka on Agricolalla ortografisia seikkoja lukuun ottamatta identtinen UKM:n tekstin kanssa. Messun toinen ordinarium-osa, Gloria, on *Messussa* selvästi erinäköinen kuin UKM:ssa. Agricolan Glorian säkeet *Sillä sinä olet yksinäns pyhä. Sinä olet yksinäns Herra* (MAT III: 86) puuttuvat UKM:sta. Lisäksi UKM:n kirjoittaja on käyttänyt positiivimuotoa *korkija*, kun Agricolalla on superlatiivi *korkein*.

Agricolalla vuorotervehdysten edellä on aina papin ohje, joka on ilmaistu joka kohdassa hieman erilaisella rakenteella. UKM:ssa papin ohje on vain ensimmäisen vuorotervehdyksen yhteydessä, eikä se ole samanlainen minkään Agricolan *Messun* ohjeistuksen kanssa:

- 14) Sitte kääntää pappi hänens kansan puoleen sanođen (UKM: 88r)
 Niin pappi käätkään hänens kansan puoleen ja sanokaan (MAT III: 87)
 Niin pappi kääntäkään kansaan päin ja sanokaan (MAT III: 105)
 Taas pappi sanokaan (MAT III: 108)

Kollehtarukoukset ovat UKM:ssa ja Agricolalla ortografisia eroja ja muutamia taivutusmuotoja lukuun ottamatta hyvin samanlaiset. UKM:n rukouksen lopussa olevat sanat *joka ynnä sinun kanssas elääpi ja hallitseepi ijankaikkisesta ijankaikkiseen* puuttuvat Agricolan *Messusta*. Lisäksi Agricolalla on ennen varsinaista kollehtaa pappia varten lyhyt ohjeistus, jossa kerrotaan vaihtoehtoisia rukouksia löytyvän *Rucouskiriasta*.

Agricolan ohje epistolan lukemisesta on täsmällisempi kuin UKM:ssa, ja ohjeistuksen kieli on parempaa suomea kuin UKM:ssa, jossa lauserakenteet ovat kömpelöitä ja sanoja *pyhä* ja *luku* vastaavat latinankielisten sanojen *sanctus* ja *capitulum* lyhenteet. Papin lausumat johdantosanat ovat ortografisia eroja ja yhtä *jälkiin*-sanaa lukuun ottamatta samat.

UKM: 89r	MAT III: 87
Sitte Collectan ielkin lukæaman pitte S: Paualista yxi koko. taijka polæn Capi: ia muista apostoliste. Ja on ænsin neijn sanodhen. Næme noutauaisett sanat kijrioijta pyhe Pauali Apostoli Romarin Chorintherin tyge etc.	Jelken Collectan Luetan yxi Lucu eli poli Pyhen Paualin taica iongun toisen Apostolin Lehetuskiriasta / Eli se ioca sine peiuene langepi Ja macta nein alca . Næme ielkijn noutauaiset sanat kirioitta Pyhe Pauali Apostoli Romarein / Chorinterein etc. Tyge.

UKM:ssa gradualen ohjeistus on ytimekäs *Nii sitte graduale kymmenen Jumalan käsky*. Agricolan *Messussa* graduale käsittää kymmenen käskyn lisäksi psalmin tai kiitosvirren, joita neuvotaan löytyvän *Rucouskiriasta*. Myös evankeliumitekstin lukemista koskevat ohjeet ovat Agricolalla täsmällisemmät kuin UKM:ssa, jossa on ainoastaan latinankielinen viittaus 'evankeliumia kohti'. Johdatussanat ovat ortografisia eroja ja yhtä UKM:sta puuttuvaa *pyhä*-adjektiivia lukuun ottamatta samat. Vastauksanoissa UKM:n ja *Messun* välillä on ainoastaan muutama ortografinen eroavaisuus.

Agricolan *Messussa* evankeliumin lukemista seuraa saarna, josta ei UKM:ssa ole minkäänlaista mainintaa. Kuten UKM:ssa, *Messussa* Cretona on apostolinen uskontunnustus. Ohjeessa mainitaan kuitenkin myös nikealaisen tunnustuksen olevan mahdollinen, ja Agricola ilmoittaa sen löytyvän *Rucouskirian* lopusta (MAT III: 88). UKM:n ja Agricolan uskontunnustukset näyttävät hyvin samanlaisilta, mutta niissä on ortografisten erojen lisäksi kaksi selvää kielellistä eroavaisuutta:

- 15) joka **on siinyt** Pyhästä Hengestä (UKM: 89v)
joka **sikisi** Pyhästä Hengestä (MAT III: 88)
- 16) istuu Jumalan, Isän kaikkivaltiaan **oikialla**. (UKM: 89v–90r)
istuu Jumalan, Isän kaikkivaltiaan **oikial kädellä**. (MAT III: 88)

Agricola on antanut prefaatorukousta edeltävään ehtoollisvuorolauluun lyhyen ohjeen, kun taas UKM:ssa on vain otsikko *Prefatio*. Varsinainen vuorolaulu on lähes sanasta sanaan sama kuin UKM:ssa, ortografisia eroja lukuun ottamatta. Ainoa sanastoero tekstien välillä on se, että Agricola on käyttänyt *ylentää*-verbiä, kun UKM:ssa on käytetty erikoista MA-infinitiivin sisältävää *ylittää*-verbin muotoa:

- 17) Me **ylittämän** meidän sydämen. (UKM: 90r)
Me **ylenäme** meidän sydämen. (MAT III: 89)

Ehtoollisprefaatorukous ja asetussanat ovat Agricolan *Messussa* ja UKM:ssa melko samannäköiset. Tekstien välillä on kuitenkin ortografisten erojen lisäksi myös pieniä kielellisiä eroavaisuuksia. Sananmuotoerojen lisäksi *Messun* ja UKM:n prefaatorukousten välillä on pieni sanavalintaero: *voinuet meitä avitaa* (UKM: 90v) / *voinut meitä auttaa* (MAT III: 91). UKM:ssa on myös kahdessa kohdassa ylimääräinen sana Agricolan *Messun* prefaatorukoukseen verrattuna. Merkittävin UKM:n ja *Messun* ehtoollisprefaatorukousten välisistä eroista liittyy kuitenkin sisältöön, sillä ehtoollisaineiden kohottaminen eli elevaatio puuttuu UKM:sta. Erot messujen

lyhyempien prefaatorukousten välillä ovat vähäisiä ja hyvin samantyyppisiä kuin pidemmissä prefaatorukouksissa. Erikoinen sanavalintaero on lyhyemmän prefaation kohdassa *otti leivän, kiitti hänen Jumalista Jsääns* (UKM: 92r). Agricolalla ja UKM:n muissa vastaavissa kohdissa on adjektiivi *taivaalista*.

Sanctuksen edellä Agricola on jälleen antanut lyhyen ohjeen *Sitte luetaan eli veisataan Sanctus*, mutta UKM:ssa on vain otsikko. UKM:n ja Agricolan *Messun* välillä on huomattava eroavaisuus sanavalinnoissa kohdassa *Hoosanna ylhäällä* (UKM: 92v) / *Hoosianna korkiudes* (MAT III: 102). Sanctusta seuraa niin Agricolalla kuin UKM:ssakin Isä meidän -rukous. *Messussa* rukouksen johdantolause alkaa imperatiivimuotoisesti *[r]ukolkaam nyt kaikki* (MAT III: 102), kun taas UKM:n kirjoittaja on käyttänyt selvästi ruotsista peräisin olevaa rakennetta *[a]nna meidän nyt kaikkedden rukkoala* (UKM: 93r). Johdantolauseen loppuosa on Agricolalla hyvin samanlainen kuin UKM:ssa, mutta muutamia erojakin on sanajärjestyksen ja sanavalintojen suhteen.

18) niin kuin meidän Herran Jeesus Kristus meille on opettanut sanoden (UKM: 93r)
niin kuin meidän Herra Jeesus Kristus **itse** ompi meitä opettanut, **näin** sanoden (MAT III: 102–103)

Varsinaisessa Isä meidän -rukouksessa on muutamia taivutusmuotoeroja UKM:un verrattuna. Kohdassa *lähestulkoon sinun valtakunnas* (UKM: 93r) Agricola on käyttänyt heikentymätöntä *valtakuntas*-muotoa, ja säkeessä *[j]a anna meidän syntimme anteeksi* (UKM: 93r) *synti*-sana on omistusliitteettömässä muodossa *synnit*. Lisäksi ilmaisu *tänpäivän* on *Messussa* lyhennetyssä muodossa *tänpäinä* (MAT III: 104). Taivutusmuotoerojen lisäksi UKM:n ja *Messun* Isä meidän -rukouksissa on kaksi hyvin pientä sanastoon liittyvää eroa. Ensimmäinen näistä on säkeessä *niin maasa kuin on taivaassa* (UKM: 93r), josta Agricolalta puuttuu *olla*-verbi. Toinen sanastoero on säkeessä *niin kuin myös me meidän velyolisten anname* (MAT III: 104), joka UKM:n versiossa ei sisällä *myös*-sanaa.

Rauhantervehdyksien ääneen lausuttavat repliikit ovat täysin samat UKM:ssa ja Agricolan *Messussa*, mutta papin ohjeessa on selviä eroavaisuuksia sekä virkerakenteessa että sanastotasolla. Agnus Dein kolmesti toistuvassa säkeessä *joka poisottaa mailman synnit* (UKM: 93v) Agricola on käyttänyt yksikön 2. persoonan muotoa *poisotat*, joka ei ole ristiriidassa seuraavien säkeiden imperatiivimuotojen

(*armahda, anna*) kanssa, toisin kuin UKM:n yksikön 3. persoonan muodot. Lisäksi UKM:n ja *Messun* Agnus Dei -tekstien välillä on muutamia pieniä sananmuotoeroja.

Agnus Dein jälkeen Agricolan *Messussa* on yksisäkeistöinen *Oo Puhdas Jumalan Karitsa* -ehtoollisvirsi (MAT III: 105), jota UKM:sta ei löydy. Myöskään ehtoollisen vietosta ei ole UKM:ssa annettu muuta kuin lyhyt ja ylimalkainen ohje, kun taas *Messussa* on ensin kehotuspuhe, jonka jälkeen luetaan *Rucouskiriasta* joku ehtoollisen yhteyteen sopiva rukous. Varsinaisen ehtoollisen vietosta Agricola on antanut selkeät ohjeet ja lisäksi nimennyt muutamia ruotsin- ja latinankielisiä kirkkolauluja, joita ehtoollisen yhteydessä laulettiin. (MAT III: 106–107.)

Ehtoollista seuraavan vuorotervehdyksen jälkeen luetaan sekä Agricolan *Messussa* että UKM:ssa kiitosrukous. Agricolalla vaihtoehtoja on viisi, eikä niistä mikään ole sama kuin UKM:ssa. Lisäksi Agricola huomauttaa, että *Rucouskiriasta* löytyy lisää rukousvaihtoehtoja. Ennen messun päättävää Herran siunausta sekä *Messussa* että UKM:ssa on vuoroylistys, jossa seurakunnan vastaus on Agricolalla hieman erilainen kuin UKM:ssa (esimerkki 19). Myös messujen nöyrytmiskehotuksissa on sanavalintaero (esimerkki 20). Agricolan *Messussa* Herran siunauksena on Aaronin siunaus, kun taas UKM:ssa messun päättää psalmista 67 muodostettu siunaus.

- 19) **Herran** olkoon kiitos ja kunnia (UKM: 94v)
Jumalan olkoon kiitos ja kunnia (MAT III: 109).
- 20) **Nöyrittäkää** teidän sydämen Jumalan tyye ja ottakatta hyvästisiugnaus. (UKM: 94v)
Kumartakaat teidän sydämet Jumalan tyye ja ottakaat hyvästisiugnaus. (MAT III: 109)

5.2 Westhin koodeksin messu

Myös Westhin koodeksin messukaava on huomattavasti kattavampi kuin UKM, kuten asetelmasta 6 näkyy. Westhillä messu alkaa yhteisellä synnintunnustuksella ja synninpäästöllä ja päättyy lähtötervehdykseen ja päätöslauluihin. Messussa on lauluja, joita muissa reformaatioajan alun messuteksteissä ei ole, kuten saarnavirsi Oo Pyhä Henki ja Offertorio eli uhrivirsi. UKM:sta poiketen Westhin messussa on Credona Nikean tunnustus, lyhyempi prefaatiorukous puuttuu ja rauhantervehdyksen paikalla on normaali vuorotervehdys. Westhillä oleva kiitosrukous ei ole sama kuin kumpikaan

UKM:n kiitosrukouksista, mutta Agricolan *Messusta* sama rukous löytyy. Kuten ruotsalaisissa messuissa ja Agricolalla, siunauksena on Aaronin siunaus.

Asetelma 6. Rinnakkaisasetelma UKM:n ja Westhin messukaavoista¹²

UKM	Westh
Introitus	Yhteinen synnintunnustus ja synninpäästö
Kyrie	Introitus
Gloria	Kyrie
Vuorotervehdys	Gloria
Kollehtarukous	Vuorotervehdys
Epistola	Kollehtarukous
Graduale	Epistola
	Graduale
Evankeliumi	Vuorotervehdys
Vastaussanat	Evankeliumi
	Vastaussanat
	Antifoni Oo Pyhä Henki tule
	Saarna
Credo (Apostolinen uskontunnustus)	Credo (Nikean uskontunnustus)
	Vuorotervehdys
Ehtoollisvuorolaulu	Offertorio (uhrivirsi)
Prefaatio ja asetussanat	Ehtoollisvuorolaulu
Lyhyempi prefaatio	Prefaatio ja asetussanat
Sanctus	Sanctus
Vuorotervehdys	
Isä meidän	Isä meidän
Rauhantervehdys	Vuorotervehdys
Agnus Dei	Agnus Dei
	Rukous
	Ehtoolliskehotus
Ehtoollisen vietto	Ehtoollisen vietto
Vuorotervehdys	Vuorotervehdys
Kiitosrukouksia (2)	Kiitosrukous
Vuorotervehdys	Vuorotervehdys
Vuoroylistys	Vuoroylistys
Siunaus (muodostettu psalmista 67)	Herran siunaus (Aaronin siunaus)
	Lähtötervehdys
	Päätöslaulut (Da pacem -kokonaisuus)

Westhin koodeksin ortografia vastaa monilta osin enemmän nykyisiä oikeinkirjoituskäytäntöjä kuin UKM:n ortografia. Esimerkiksi *ä*-äänne on Westhillä merkitty hyvin usein nykykäytännön mukaisesti (esim. *kiitäm, ylistäm, Isä, sinä, sillä*), kun taas UKM:ssa yleisin *ä*:tä merkitsevä grafeemi on *e* (esim. *kiitem, ylistem, Jse, sine, sille*). UKM:n ja Westhin koodeksin messun ortografisena yhtäläisyytenä taas voisi

¹² Asetelman Westhin koodeksia koskeva sisältö on peräisin Häkkisen (2013) toimittamasta Mikael Agricolan *Messu* -teoksesta.

pitää β -grafeemin käyttöä yhtenä s:n merkintätavoista. Yhteistä on myös *ts*-yhtymän merkitseminen säännöllisesti *tz*-kirjainyhdistelmällä.

Introitusohje on ilmaistu hyvin eri tavalla kuin UKM:ssa, eikä Westhin messussa edes käytetä sanaa *introitus* vaan ohjeistetaan ”messun sisällekäyminen”. Ohjeet ovat kuitenkin sisällöltään melko samanlaiset, sillä molemmat mahdollistavat latinankielisten introituslaulujen käytön. Introitusta seuraavassa Kyriessä ei ole UKM:n ja Westhin välillä muita eroja kuin ortografiaan ja taivutuspäätteisiin liittyviä seikkoja. Sen sijaan Gloria on Westhillä kieleltään selvästi erilainen kuin UKM:ssa. Kuten alla olevasta rinnakkaisasetelmasta näkyy, tekstien välillä on eroja niin sanavalinnoissa kuin lauserakenteissa ja sanajärjestyksessäkin. Lisäksi Westhin Gloriassa on kaksi säettä enemmän kuin UKM:ssa.

UKM: 87v–88r	Westh: 79v–80r
Kunnia olkoon Jumalan korkkeukses, ja maasa rauha, inhimisten hyvä tahto.	Kunnia olkoon Jumalan korkeukses, ja rauha maan päälä ja inhimisten hyvä tahto.
Me kiitäm sinua.	Me kiitäm sinua.
Me hyvästi siugnaama sinua.	Me hyvästilausum sinua.
Me sinua rukkolema .	Me kumarðam sinua.
Me ylistäm ja kunnioitam sinua.	Me ylistäm ja kunnioitsem sinua.
Me sinua kiitäm sinun suuren kunnias tähdän.	Me kiitäm sinua sinun suuren kunnias tähdän.
Oo Herra Jumala, taivalinen kuningas.	Oo Herra Jumala, taivaalinen kuningas,
Isä Kaikkivaltias Jumala.	Isä Jumala kaikkivaltias.
Oo Herra, sen Kaiken korkeiman ainos poika, Jeesu Kriste.	Oo Herra, korkein Jumalan ainoa poika, Jeesu Kriste.
Oo Herra Jumala, Jumalan Karitsa, Isän Poika.	Oo Herra Jumala, Jumalan Karitsa ja Isän Poika.
Sinä kuin poisottat mailman synnit, armahða meidän päälän.	Sinä kuin poisotat mailman synnit, armahða meidän päälän.
Sillä sinä olet yksinäns se korkija Jeesu Kriste, sen Pyhän Hengen kanssa.	Sillä sinä olet ainoa pyhä. Sinä olet ainoa Herra.
Isän Jumalan herraude s. Amen.	Sinä olet ainoo se korkein Jeesu Kriste, sen Pyhän Hengen kanssa, Isän Jumalan kirkkaude s. Amen.

Vuorotervehdykset ovat Westhillä ortografisia eroja lukuun ottamatta samanlaiset kuin UKM:ssa, mutta papin ohjeet, joita Westhillä on kaksi, ovat hieman eri näköisiä kuin UKM:n ainoa vuorotervehdystä koskeva ohje. Ensimmäisen vuorotervehdyksen ohjeessa on käytetty samantyyppistä virkerakennetta kuin UKM:ssa, mutta sanojen järjestys on erilainen (esimerkki 21).

21) Sitte kääntää pappi hänens kansan puoleen sanoden (UKM: 88r)
 Siitten sanopi pappi kansaan päin kääntäden hänens (Westh: 80v)

UKM:ssa ja Westhin messussa on sama kollehtarukous, mutta niiden välillä on huomattavia eroja taivutusmuodoissa, sanastossa, sanajärjestyksessä ja virkerakenteissa:

UKM: 88v	Westh: 80v
Me rukkoolema sinua, kaikkivaltias Jumala, rakas taivaallinen Isä, ettäs meille lainsit vahvan uskon sinun ja sinun pojas pääle, Jeesusen Kristusen, yksi hämmästyvä toivos sinun laupiuodes pääle kaikisa meidän hädässä ja vastoinkäymisen ja palavan rakkauđen meidän lähimäisten tyge. Sama sinun rakas pojas Jeesusen Kristusen kautta, meidän herran, joka ynnä sinun kanssa elääpi ja hallitsepi iankaikkisesta ijankaikkisehen. Aamen.	Me rukkoilemma sinua, kaikkivaltias Jumala, rakas taivaallinen Isä, että sinä annaisit meille vahvan uskon sinun päales ja sinun Poikas, Jeesusen Kristusen, kiintiän toivouksen sinun laupiuodes pääle kaikis meidän tuskisam ja vastoinkäymisisän, ja yhden täydellisen palavan rakkauđen meidän lähimäisten tygä saman sinun Poikas Jeesusen Kristusen, meidän Herran kautta, joka sinun kanssa elää ja hallitsee Pyhän Hengen yhteykses, yksi totinen Jumala ijankaikkisesta ijankaikkisehen. Aamen.

Kollehtarukousta seuraavien messunosien, epistolalan, gradualen ja evankeliumin, ohjeistukset ovat Westhillä erilaiset kuin UKM:ssa, mutta ääneen lausuttavat esisanat ovat pieniä kielellisiä eroja lukuun ottamatta samanlaiset. Selvä ero messutekstien välillä on se, että Westhillä on vuorotervehdys ennen evankeliumin lukemista. Lukukappaleiden jälkeen Westhin messussa on osia, joita UKM:ssa ei ole lainkaan, kuten antifoni Oo Pyhä Henki tule, saarna ja Offertorio eli uhrivirsi. Lisäksi saarnaa seuraava Credo on Westhillä Nikean tunnustus eli eri teksti kuin UKM:ssa.

Westhin messussa prefaatiota edeltävässä ehtoollisuusvuorolaulussa on kahdessa kohdassa erilainen sanajärjestys kuin UKM:ssa. Lisäksi Westhin messussa on käytetty adjektiivia *mahdolinen*, kun UKM:ssa ja Agricolan *Messussa* vastaavassa kohdassa on *kohtuus-*adjektiivi. Myös prefaatorukous on sanastoltaan, virkerakenteiltaan ja sanajärjestykseltään selvästi erilainen kuin UKM:ssa, kuten seuraavalla sivulla olevasta UKM:n ja Westhin prefaatiokatkelmien rinnakkaisasetelmasta käy hyvin ilmi. Kuten jo luvussa 2.2 todetaan, Westhillä ehtoollisen asetussanat sisältävät vuotta 1541 vanhempaan messutraditioon viittaavat ilmaisut *hänen pyhiin kässihins* ja *hyvästi* ✕ *siugnasi* (Westh: 85v–86r). Näitä ilmaisuja UKM:n prefaatioissa ja asetussanoissa ei ole.

UKM: 90v–91r	Westh: 84r–85v
<p>Totisesta on se kohtuulinen, oikein ja autuast, että me aina ja jokapaikas kiitäm ja ylistäm sinua – –</p> <p>– – niin niin myös kaikki me jotka hänen päälens itsens luottavat, pitää ylitsen voittaman synnin ja kuoleman, ja saaman hänen kautans ijankaikkisen elämän, ja ettei me senkaltaisen hänen hyvänteyons koskaan unoitaisima, mutta aina mielessä pidäisim, ja muistaisima.</p>	<p>Totisesta on se mahdollinen, oikein ja tervelinen, että me aina ja jokapaikas kiitäme ja kunnioitsema sinua – –</p> <p>– – niin pitää myös kaikki ne kuin hänen päälensä heidäns luottavat ja turvaavat, ylitsevoittaman synnin ja kuoleman ja saaman ijankaikkisen elämän hänen kauttans. Ja on meille manattu, että meidän senkaltaiset hänen hyvät työns pitää muistaman ja ei unhottaman.</p>

Sanctus on Westhin koodeksissa lähes sanasta sanaan sama kuin UKM:ssa. Myös Westhillä Sanctuksen toistuva säe on muotoa *[h]oosianna ylähällä* (Westh: 86v), joka poikkeaa Agricolan *Messun* Sanctuksesta. Myös Isä meidän -rukous on Westhin messussa hyvin saman näköinen kuin UKM:ssa. Ainoa selvä ero rukousten välillä on doksologia *[s]illä että sinun on valtakunta ja voima ja kunnia ijankaikkisesta ijankaikkiseen* (Westh: 87v), joka UKM:sta puuttuu. Rukouskehotuksen alkuosa on Westhillä imperatiivimuotoinen *[r]ukkoilkaam nyt kaikin – –* (Westh: 87r), mutta loppuosa on lähes sama kuin UKM:ssa. Sanctuksen ja Agnus Dein välissä sekä UKM:ssa että Agricolalla on rauhantervehdys mutta Westhin koodeksissa tavallinen vuorotervehdys.

Agnus Deissä Westh on käyttänyt johdonmukaisesti yksikön 2. persoonaa, toisin kuin UKM:ssa. Toinen merkittävä kielellinen eroavaisuus Westhin ja UKM:n Agnus Dei -hymnien välillä on viimeisessä säkeessä: *anna meille rauha ja siugnaus* (Westh: 88r) / *anna meille rauha ja hyvästisiugnaikses* (UKM: 93v). Agnus Deitä seuraa ehtoollisen vietto, josta Westhin koodeksissa on annettu selkeät ja runsaat kirjalliset ohjeet, toisin kuin UKM:ssa. Agricolan *Messun* tapaan myös Westhillä ehtoollisen viettoa edeltää kehotuspuhe. Ehtoollisen jälkeistä vuorotervehdystä seuraa myös Westhin koodeksissa kiitosrukous, joka ei kuitenkaan ole sama kummankaan UKM:n kiitosrukouksen kanssa.

Vuorotervehdys ja vuoroyleistys ovat Westhillä lähes samannäköiset kuin UKM:ssa, mutta kuten Agricolan *Messussa* Westhin koodeksissa seurakunnan repliikki on muotoa *Jumalan olkoon kiitos ja kunnia* (Westh: 89v). Messun päättää Westhin koodeksissa Aaronin siunaus, jonka perään on poikkeavalla käsialalla kirjoitettu vielä lähtötervehdys (Häkkinen [toim.] 2012: 22).

5.3 Kangasalan *Missalen* suomenkielinen messuteksti

Kangasalan kirkolle kuuluneen *Missale Aboense* -messukirjan lisälehdille kirjoitettu suomenkielinen jumalanpalveluskaava (lehdet 182–186) on vertailuaineiston messuteksteistä epätäydellisin. Se alkaa ehtoollisvuorolaulusta ja sisältää ainoastaan yhden messun ordinarium-osan, Agnus Dein, kokonaisena tekstinä. Messun osat, joita voidaan verrata UKM:n vastaaviin teksteihin, ovat edellä mainittujen lisäksi ehtoollisprefaatorukous ja asetussanat, Isä meidän -rukous, vuoro-tervehdys ja -ylistys sekä siunaus. Sanctuksesta on Kangasalan *Missalen* suomenkielisessä osassa ainoastaan alkusanat *Pyhä, pyhä, pyhä*. Kangasalan suomenkielinen messuteksti sisältää myös nuotit ehtoollisvuorolauluun, prefaatioon ja Isä meidän -rukoukseen.

Kangasalan suomenkielisen messutekstin ortografia on pääpiirteiltään samantyyppistä kuin UKM:ssa ja muissa vanhimmissa säilyneissä teksteissä. Huomattavin ortografinen ero UKM:n ja Kangasalan messun välillä on *ts*-yhtymän (tai geminaatta-*ð*:n) merkinnässä (UKM: *karitza* / Kangasala: *cariza*). UKM:ssa ja Kangasalan messussa on eräs mielenkiintoinen ortografinen yhteneväisyys *v*:n merkintään liittyen. Kangasalan messun kirjoittaja on merkinnyt *v*:tä kirjainyhdistelmällä *ffv* (*leiffven* 'leivän'), mikä muistuttaa UKM:ssa käytettyä (*f*)*fu*-yhdistelmää (*hyffuesti*).

Ortografisten seikkojen lisäksi näkyvimmat erot Kangasalan messun ja UKM:n välillä ovat sananmuodoissa. Kangasalan messussa taivutuspäätteitä on käytetty runsaammin, ja ne on kirjoitettu yleensä täydellisinä loppuvokaaleineen, kuten esimerkiksi [*p*]*anit meidän syntimmä hänen päällensä* (Kangasala: 183r). UKM:ssa taivutusainekset ovat usein loppuheitollisia: *panit meidän synnit hänen päälens* (UKM: 91r). Koska taivutusmuotoihin ja ortografiaan liittyviä eroja on UKM:n ja Kangasalan messun välillä runsaasti jokaisessa tarkasteltavassa tekstissä, en käsittele niitä yksityiskohtaisesti vaan keskityn sanastollisiin ja sisällöllisiin eroihin.

Kangasalan käsikirjoituksen ensimmäinen teksti, ehtoollisvuorolaulu, on pääpiirteiltään samannäköinen kuin UKM:n vastaava teksti. Ainoa sanastollinen ero tekstien välillä on vuorolaulun viimeisessä säkeessä: *Se on oikeus ja kohtuus* (UKM: 90r) / *Se on oikeus ja otolinen* (Kangasala: 182r). Lisäksi Kangasalan tekstissä on muiden vertailuaineiston suomenkielisten tekstien tapaan käytetty *ylentää*-verbin monikon 1. persoonan muotoa, kun UKM:ssa esiintyy kummallinen, MA-infinitiivin tunnuksen sisältävä *ylittämän*-muoto.

Kangasalan käsikirjoituksen ehtoollisprefaatorukous on selvästi peräisin eri lähteestä kuin UKM:n prefaatio, sillä tekstien välillä on runsaasti eroavaisuuksia. Kuten Westhin koodeksissa, Kangasalan käsikirjoituksen ehtoollisen asetussanoissa on vuotta 1541 vanhempaan messutraditioon viittaavat ilmaisut *hänen pyhihin käsihinsä* ja *hyvästisiugnasi*, jotka puuttuvat UKM:sta ja Agricolan *Messusta*. Lisäksi Kangasalan tekstissä asetussanojen leipää koskevassa kohdassa on lisätty marginaaliin säe *niin usein kuin sen teette*, jota ei muissa reformaatioajan messuteksteissä ole kuin pelkän viinin asettamisen yhteydessä. Kangasalan messun prefaatiossa on myös kielellisiä eroavaisuuksia UKM:n prefaatioon verrattuna. Sanavalintojen (esimerkit 22 ja 23) lisäksi tekstien välillä on sanajärjestykseen ja ilmaisutapaan liittyviä eroja.

- 22) Totisesta on se kohtuulinen, oikein ja autuast (UKM: 90v)
Totisesta on se oikeus, kohtuus ja otolinen (Kangasala: 182r)
- 23) Ottakaat ja syökäätte, tämä on minun **ruumiin** (UKM: 91v)
ottakaa ja nautikaa, tämä on minun **lihanin** (Kangasala: 184v)

Isä meidän -rukous ei ole Kangasalan käsikirjoituksessa omalla paikallaan, vaan se on lisätty messun loppuun. Rukouksen paikkaa messussa on pyritty ilmaisemaan sen perään kirjoitetulla Agnus Dein säkeellä. Isä meidän -rukouksen johdantolause noudattaa Kangasalan messussa samaa ruotsinmukaista rakennetta kuin UKM. Erona UKM:n ja Kangasalan käsikirjoituksen johdantolauseiden välillä on se, että Kangasalan johdantolause sisältää pikkusanat *itse* ja *niin*, kuten Westhin koodeksi ja Agricolan *Messu*. Varsinainen rukous poikkeaa hieman UKM:n Isä meidän -rukouksesta. Merkittävin rukousten välisistä eroista on se, että Kangasalan messun Isä meidän -rukous päättyy doksologiaan *sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iänkaikkisesta iänkaikkiseen* (Kangasala: 186v). Lisäksi rukousten välillä on pieni ero *olla*-verbin muodossa (esimerkki 24) sekä sanajärjestyksessä (esimerkki 25).

- 24) Pyhätty **olkoon** sinun nimes (UKM: 93r)
pyhätty **oleva** sinun nimies (Kangasala: 186r)
- 25) niin kuin myö meidän velyolisten anname (UKM: 93r)
niin kuin me annama meidän velyollistema (Kangasala: 186v)

Agnus Dei -hymnissä Kangasalan käsikirjoituksen kirjoittaja on käyttänyt Agricolan ja Westhin messuista poikkeavaa yksikön 3. persoonan muotoa *poisottaa*, kuten UKM:n kirjoittaja. Käsikirjoituksen suomenkielisen osan lopussa olevassa irrallisessa Agnus Dein katkelmassa on kuitenkin käytetty yksikön 2. persoonan muotoa *poisotat*. Kangasalan messun Agnus Deissä on noudatettu ruotsinmukaista refleksiivistä

verbirakennetta (förbarma **tigh** offuer oss) käyttämällä persoonapronominia refleksiivipronominina: *armahða sinuas meidän päällemmä* (Kangasala: 185v). UKM:ssa ja muissa reformaatioajan suomenkielisissä messuissa kyseinen säe on kolmisanaaisessa muodossa *armahða meidän päälenne* (UKM: 93v). Myös viimeiseen säkeeseen Kangasalan messun kirjoittaja on lisännyt persoonapronominin, jota UKM:ssa ei ole: *anna meillen **sinun** rauhas ja hyvästisignausti* (Kangasala: 185v).

Kangasalan käsikirjoituksessa loppusiunausta edeltävät vuorotervehdys ja vuoroylistys, kuten muissa reformaatioajan suomenkielisissä messuteksteissä. Vuorotervehdyksestä puuttuvat seurakunnan vuorosanat. Vuoroylistyksen papin repliikki on pieniä taivutusmuotoeroja lukuun ottamatta sama Westhin koodeksissa, UKM:ssa ja Agricolan *Messussa*, mutta Kangasalan käsikirjoituksen vuoroylistys poikkeaa niistä niin sanajärjestykseltään kuin sanavalinnoiltaan (esimerkki 26). Lisäksi keskelle papin repliikkiä on lisätty *alleluja*-huudahdus erikoisen *a^h†a*-lyhenteen avulla.

26) Kiittäkäm ja kunnioittakam **Herraa** (MAT III: 109)

Kiittäkäämä **Jumalata** [alleluja] ja kunnioitakaama (Kangasala: 185v)

Myös seurakunnan vastaus on Kangasalan käsikirjoituksessa aikalaismessuista poikkeavassa sanajärjestyksessä [*k*]iitos *olkoon Jumalan ja kunnia* (Kangasala: 185v).

Siunausta edeltävän nöyrytymiskehotuksen rakenne on Kangasalan käsikirjoituksessa samanlainen kuin UKM:ssa, mutta Westhin koodeksin tapaan kirjoittaja on käyttänyt suoraa käännöstä ruotsin *böja*-verbistä: *kumartakaa teidän sydämmennä Jumalan tye* (Kangasala: 185v). Kirjoittaja on myös lisännyt nöyrytymiskehotuksen jälkimmäisen osan loppuun postpositioilmauksen *ottakaat hyvästi siugnaus **teidän pällennä*** (emt: 185v), jolle ei löydy esikuvaa 1540-luvun ruotsalaisista messuista tai ensimmäisistä suomenkielisistä messuteksteistä. Siunauksena on Kangasalan käsikirjoituksessa sama psalmiin 67 perustuva siunaus kuin UKM:ssa. Kangasalan siunaus on kuitenkin huomattavan erinäköinen kuin UKM:n siunaus, kuten seuraavan sivun rinnakkaisasetelmasta näkyy, joten niitä tuskin on kopioitu samasta lähteestä.

UKM: 94v	Kangasala: 185v
<p>Jumala olkohon meille armolinen ja laupias, ja antakoon meille hänen jumalisen siugnauksens, hän antakoon hänen kasvonsa meille paistaa,</p> <p>että me maan päällä tuntisimme hänen tiensä. Siugnakaan meittä meidän Jumala,</p> <p>ja antakoon meille hänen Rauhans.</p> <p>Nimeen Isän ✠ ja Pojan ✠ ja Pyhän Hengen ✠. Amen.</p>	<p>Jumala olkoon meillen armoilinen ja laupias,</p> <p>antakohon meillen kaikkillen hänen kasvonsa paistan meidän suurten syntisten pällemmä, niin että me maanpäällä tuntisimme hänen tiensä. Herra siugnakkohon meita Jumala meidän Jumalamma, ja antakohon meillen hänen rauhansa ja hyvästisiugnauksen. Nimehen Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen. Amen.</p>

5.4 Vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaiset Messut

Vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaiset Messut ovat lähes samanlaiset, ja erona niiden välillä ovat vain jälkimmäiseen laitokseen tehdyt lisäykset. Näitä vuoden 1548 Mässaniin tehtyjä lisäyksiä ovat nikealainen uskontunnustus apostolisen tunnustuksen vaihtoehtona, neljä uutta vaihtoehtoista kiitosrukousta sekä ehtoollisvirsi Oo Rene Guds Lamb. UKM:sta vastaava ehtoollisvirsi puuttuu, Credona on ainoastaan apostolinen uskontunnustus, eikä kumpikaan sen kiitosrukouksista vastaa ruotsalaisten Messujen kiitosrukouksia. Näin ollen UKM vastaa niin rakenteeltaan kuin sisällöltään enemmän vuoden 1541 kuin vuoden 1548 Mässania, kuten seuraavan sivun asetelmasta 7 näkyy.

Vaikka UKM noudattaa rakenteensa puolesta suurilta osin vuoden 1541 ruotsalaista Messua, niiden välillä on joitakin selviä eroja. UKM:sta puuttuu messun valmistava osuus ja saarna, eikä UKM:n oudolle Isä meidän -rukousta edeltävälle vuorotervehdykselle löydy esikuvaa ruotsalaisesta Messusta. Myös siunaustekstit ovat erilaiset, sillä ruotsalaisissa Messuissa siunauksena on Aaronin siunaus, kuten suomalaisissakin messuissa yleensä.

Asetelma 7. Rinnakkaisasetelma vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaisista messuista ja UKM:sta.

Mässan 1541	UKM	Mässan 1548
Synnintunnustus ja synninpäästö Papin latinankielinen confiteor ja absoluutio Introitus Kyrie Gloria Vuorotervehdys Kollehtarukous Epistola Graduale Evankeliumi Saarna Credo (apostolinen uskontunnustus)	Introitus Kyrie Gloria Vuorotervehdys Kollehtarukous Epistola Graduale Evankeliumi Credo (apostolinen uskontunnustus)	Synnintunnustus ja synninpäästö Papin latinankielinen confiteor ja absoluutio Introitus Kyrie Gloria Vuorotervehdys Kollehtarukous Epistola Graduale Evankeliumi Saarna Credo (sekä apostolinen että nikealainen uskontunnustus)
Ehtoollisvuorolaulu Prefaatio ja asetussanat Lyhyempi prefaatio Sanctus	Ehtoollisvuorolaulu Prefaatio ja asetussanat Lyhyempi prefaatio Sanctus Vuorotervehdys	Ehtoollisvuorolaulu Prefaatio ja asetussanat Lyhyempi prefaatio Sanctus
Isä meidän -rukous Rauhantervehdys Agnus dei	Isä meidän -rukous Rauhantervehdys Agnus dei	Isä meidän -rukous Rauhantervehdys Agnus dei Ehtoollisvirsi (Oo rene Guds lamb)
Ehtoolliskehotus Ehtoollisen vietto	Ehtoollisen vietto (vain maininta virrestä)	Ehtoolliskehotus Ehtoollisen vietto
Vuorotervehdys Kiitosrukous Vuorotervehdys Vuoroylistys Aaronin siunaus	Vuorotervehdys Kiitosrukouksia (2 kpl) Vuorotervehdys Vuoroylistys Siunaus (psalmista 67)	Vuorotervehdys Kiitosrukouksia (5 kpl) Vuorotervehdys Vuoroylistys Aaronin siunaus

Myös UKM:n joidenkin messunosien sisällössä on eroja ruotsalaiseen Messuun verrattuna. Glorian säkeet *Ty tu äst allena Heligh / Tu äst allena Herre* (SM 1541) puuttuvat kokonaan UKM:sta, kuten jo aiempien tekstivertailuiden yhteydessä on todettu. UKM:ssa kollehtarukouksen lopun sanat *joka ynnä sinun kanssas elääpi ja hallitsepi ijankaikkisesta ijankaikkisehen* (UKM: 88v) eivät ole peräisin 1540-luvun ruotsalaisista Messuista. Merkittävin sisällöllisistä eroista UKM:n ja ruotsalaisten Messujen välillä lienee kuitenkin ehtoollisprefaatorukouksessa, josta UKM:n versiosta puuttuu ehtoollisaineiden eleaatio (*Så lyffter Presten thet vp / legger nedh igen*).

Eräs UKM:n erikoisuuksista näyttää kuitenkin saaneen esikuvansa ruotsalaisesta Messusta. Epistolatekstin lukemista koskevassa ohjeessa sanat *pyhä* ja *luku* on korvattu latinankielisten sanojen *sanctus* ja *capitulum* kirjainlyhenteillä *S:* ja *Capi:*, eikä tälle käytännöllä löydy vastineita muista reformaatioajan suomenkielisistä messuteksteistä. Lähes samanlaiset lyhenteet löytyvät ruotsalaisesta Messusta: *Effter Collecten läses itt cap. eller halft aff S. Pauli eller någhor annars Apostels Epistel* (SM 1541).

5.5 Mikael Agricolan *Abckiria* (1543)

Ensimmäinen suomenkielinen painettu teos, Agricolan *Abckiria* (1543) sisältää hänen myöhemmästä teoksestaan *Messusta* (1549) poikkeavat versiot sekä apostolisesta uskontunnuksesta että Isä meidän -rukouksesta. Tässä luvussa tarkastelen, onko UKM:n kirjoittaja käyttänyt *Abckirian* versioita Credon ja Isä meidän -rukouksen lähteinä.

Koska *Abckiria* ei ole messukirja vaan katekismustyypinen kristinuskon tärkeimmät tekstit sisältävä opus, Credon otsikko on *Uskon kappaleet*, ja tunnustus on jaettu kolmeen eri jaksoon, joilla on omat alaotsikot. UKM:ssa Credo on yhtenä, jatkuvana tekstikappaleena. UKM:n ja *Abckirian* Credot ovat kuitenkin hyvin samannäköiset niin ortografialtaan kuin kieleltään, kuten alla olevasta rinnakkaisasetelmasta näkyy.

UKM: 89v–90r	MATI: 8–10
Credo	Uscon cappalet .
Mine wscon Jumalan päle	Ensin Loomisesta
Jsen caijchualtian,	MIne vskon Jumalan päle
loijan taijuan ia maan.	Isen caikiualtian / loijan taijuan / ia maan .
Ja Jesusen Christusen,	Lunastuxesta .
hänen aijnoan poijansa pälle	Ja mine vscon Jesusen Christusen /
meiden herran,	hänen ainoan Poiansa päle /
ioca on sijnyt phyhete hengeste.	meiden Herran .
Syndynyt neijzeste Mariasta.	ioca on sikinyt pyhete hengestä /
Pijnattu poncius pilatusen alla,	Syndynyt neitzeste Mariasta
Ristinaulotu, coletettu, Ja haudattu,	Pinattu poncius Pilatusen alla /
alasastuij heluitin,	Ristinaulettu / coletettu / Ja haudattu .
colmana peiuene ylesnousi coluista,	Alasastui heluetin /
ylesastuij taijuasen.	colmana peiuene ylesnousi coluiasta .
Istu Jumalan Isen caikiualtian oikialla.	Ylesastui taiuasen /
Sielte on tuleua domitzeman eleuet ia	Istu Jumalan Isen caikiualtian oikialla .
colluet.	Sielte on tuleua domitzeman eleuet ia colluet .

Mine wskon pyhen hengen päle, pyhen Christitun seurakunnan. Pyhen osanottamisen. Syndijen andexisamisen Rumin ylesnousemisen Ja ijancaikisen elemen Amen.	Pyhytoxesta Mine wskon pyhen Hengen päle Pyhen Christitun seurakunnan / Pyhein osanottamisen . Syndijen andexisamisen . Rumin ylesnousemisen . Ja ijancaikisen elemen AMEN
--	--

Ortografian kannalta UKM:n Credon ja *Abckirian* apostolisen uskontunnustuksen välillä on huomattavasti enemmän yhtäläisyyksiä kuin eroja. UKM:n Credossa on kokonaisia säkeitä, jotka vastaavat kirjain kirjaimelta *Abckirian* versiota mutta poikkeavat hieman *Messun* versiosta (esimerkki 27). Lisäksi nimi *Pontius* on kirjoitettu UKM:ssa ja *Abckiriassa* muodossa *poncius*, kun taas *Rucouskiriassa* ja *Messussa* nimen kirjoitusasu on samanlainen kuin nykykielessä.

- 27) Sielte on tuleua domitzeman eleuet ia colluet. (UKM: 90r)
Sielte on tuleua domitzeman eleuet ia colluet . (MAT I: 10)
Sielte on tuleua Domitzeman eleuet ia coolluet. (MAT III: 88)

Kuten luvussa 5.1 todettiin, UKM:n ja Agricolan *Messun* Credot poikkeavat sanavalinnoiltaan merkittävästi kahdessa eri kohdassa. Molemmille *Messun* Credosta poikkeaville UKM:n sanavalinnoille löytyy vastine *Abckirian* apostolisesta uskontunnustuksesta: *Abckiriassa* ja UKM:ssa *siitä*-verbi on perfektimuodossa *on siinyt* / *on sikinyt*¹³, kun se *Messussa* on imperfektimuodossa *sikisi*. *Messun* mukaan Jeesus Kristus istuu Jumalan *oikialkädellä*, mutta UKM:ssa ja *Abckiriassa* hän istuu *oikialla*.

Abckirian käyttötarkoituksesta johtuen Isä meidän -rukouksen edellä ei ole johdantosanoja, kuten messukirjoissa, vaan pelkkä otsikonomainen *Se Rucus* . *Ise meiden*. Itse rukous on *Abckiriassa* melko samannäköinen kuin UKM:ssa, kuten seuraavan sivun rinnakkaisasetelmasta näkyy. Isä meidän -rukousten ortografisissa käytännöissä on yhtäläisyyksien lisäksi kuitenkin selviä eroja, joten ainakaan täysin suorasta kopioinnista ei ole kyse. Ortografian lisäksi UKM:n ja *Abckirian* Isä meidän -rukousten välillä on huomattava sisällöllinen ero: *Abckirian* versio sisältää doksologian.

¹³ Agricolan *Abckirian* 1. painoksessa muodossa *siinnyt*, kuten UKM:ssa (ks. esim. Kiuru 1993a)

UKM: 93r	MAT I: 11–12
<p>Ise meiden ioca olet taijuasa, pyhettu olkon sinun nijmes, lehestulkon sinun waldakunnas, olkon sinun tactos nijn maasa quin on taijuasza, Anna meille tenepeijuen meiden iocapeijuenen leijpen, Ja anna meiden syndimme andexi nijnkuijn mö meiden velgolisten anname, Ja ele iodhatta meitä kijusauxen. mutta päeste meite pahasta.</p> <p>A M E N.</p>	<p>ISe meinen / ioca olet taiuasa . Pyhetty olkon sinun nimmes . Lehestulkon sinun waldacunnas . Olcon sinun tactos nijn maasa quin on taiuassa . Anna miele tenepeiuen / meiden iocapeiuenen leipen . Ja anna meiden syndinne andexi / ninninquin me meiden welgolisten anname . Ja ele iodhatta meite kiusauxen . Mutta päste meite pahasta . Sille ette sinun on waldacunda / ia woima / ia cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen Amen</p>

Merkittävimmät yhtäläisyydet *Abckirian* ja UKM:n Isä meidän -rukousten välillä liittyvät ortografian ja sisällön sijaan taivutusmuotoihin ja pieniin sanastoseikkoihin. Tämänkaltainen yhteneväisyys UKM:n ja *Abckirian* Isä meidän -rukousten välillä on sanassa *valtakunnas*, jossa yhdyssanan jälkikomponentti *kunta* on heikentynyt omistusliitteen *-s* edellä. Aineiston muissa Isä meidän -rukouksissa sana on heikentymättömässä muodossa *valtakuntas*. Toinen sananmuotoihin liittyvä yhtäläisyys UKM:n ja *Abckirian* välillä on sanassa *tänäpäivän*, jolle Westhin koodeksista ja Kangasalan Missalesta löytyy loppuvokaalin sisältävä vastine *tänäpäivänä*, mutta Agricolan *Messussa* sana on kuitenkin muista poikkeavassa lyhennetyssä asussa *tänäpäni* (MAT III: 104). Kuten UKM:ssa, *Abckirian* Isä meidän -rukouksen säe *niin maasa kuin on taivaasa* sisältää *olla*-verbin, joka hänen myöhemmän teoksensa *Messun* vastaavasta säkeestä puuttuu. Myös säkeessä *niin kuin me meidän velyolisten anname* UKM:n kirjoittaja on ottanut mallia ennemminkin *Abckiriasta* kuin *Messusta*, jossa *me*-pronominia edeltää partikkeli *myös*.

5.6 Mikael Agricolan *Rucouskiria* (1544)

UKM:n kaksi kiitosrukousta ja psalmista 67 muodostettu siunaus eivät ole Agricolan *Messussa* (1549), mutta ne löytyvät hänen aiemmasta teoksestaan *Rucouskiriasta* (1544). Tässä luvussa vertailen näitä tekstejä selvittääkseni, onko UKM:n kirjoittaja kopioinut tekstit Agricolalta.

UKM:n kahdesta kiitosrukouksesta ensimmäinen on sanastoltaan täysin sama kuin *Rucouskiriassa*, ja ainoa sisällöllinen ero tekstien välillä on loppulauseen lyhentäminen. Tekstit kuitenkin eroavat hieman toisistaan niin ortografian, muotopiirteiden kuin sanajärjestyksenkin osalta.

UKM 93v–94r	MAT I: 603
Sinun Rumis ia veres totinen nautius. O herra iumala caikiualdias, elkon minulle domioxi tulgho, eijkæ mös cadhotuxexi, mutta se olcon caikein minun syndijeni halaitta andexiandam ⁹ minun rumini ia sieluni pyhe hallitus, ia iancaikisehen elemehen voijmalinen iodhatus. Joca elet ia hallisett ijancaikisesta ijancaikisehen Amen.	SInun Rumis ja weres totinen nauttimus / O Herra Jumala caiciwaldias / elken tulgho minulle domioxi / eijke mös cadhotuxexi / mutta se olcohon caikein minun Syndijeni halaijttä andexiandamus / minun Sielun ja rumin pyhe hallitus / ia ijancaikisehen elemehen woijmalinen iodhatus / Joca elet etc .

Ortografisia eroja tekstien välillä ei ole kovin monia: UKM tekstissä sananalkuisen *v*:n merkinä on *v* (*veres*, *voijmalinen*) tai *u* (*caikiualdias*), Agricola käyttää yksimaan *w*:tä (*weres*, *caiciwaldias*, *woijmalinen*). Sanassa *halaitta* UKM:n kirjoittaja on merkinnyt *i*:tä nykykielen mukaisesti, mutta Agricola on merkinnyt sen *ij*:llä. Samanlainen ero on myös sanassa *iancaikisehen*. Lisäksi UKM:ssa on lyhennetty sanoja nasaaliviivaa ja *us*:n merkinä käytettyä *9*:ä käyttäen, kun taas *Rucouskirian* tekstissä esiintyy ainoastaan yksi nasaaliviiva.

Sananmuotojen välisiä eroja on muutamia: UKM:ssa *nautinto*-sanasta käytetään kummallista muotoa *nautius*, Agricolalla teonnimijohdos on muodostettu *mUs*-nominatiivin avulla (*nauttimus*)¹⁴. UKM:n mukaista sanamuotoa ei ole käytetty missään muussa Kaino-korpuksesta löytyvässä tekstissä, joten on mahdollista, että UKM:n kirjoittaja on kopioinut sanan väärin. Toinen muotorakenne-ero tekstien välillä on sanassa *älköön*. UKM:ssa on käytetty *-kö*-muotoista imperatiivin tunnusta, kun taas Agricolan käyttämä tunnus on todennäköisimmin *-kä*. Agricola on käyttänyt joskus *e*:tä *ö*:n merkinä, joten täysin varmoja tunnuksen lukuasusta ei voida olla. Kolmas morfofonologinen ero UKM:n ja *Rucouskirian* tekstien välillä on sanassa *olla*-verbin yksikön 3. persoonan imperatiivimuodossa, joka UKM:ssa on nykykielisessä muodossa *olkoon* ja Agricolalla vokaalienvälisen *h*:n säilyttäneessä *olkohon*.

¹⁴ Agricolan teonnimijohdoksista tarkemmin Kiuru 1988.

UKM:n ensimmäisen kiitosrukouksen sanajärjestys poikkeaa *Rucouskirian* sanajärjestyksestä kahdessa kohdassa:

- 28) elkon minulle domioxi tulgho (UKM 94r.)
 elken tulgho minulle domioxi (MAT I: 603.)
 29) minun rumini ia sieluni pyhe hallitus (UKM 94r.)
 minun Sielun ja rumin pyhe hallitus (MAT I: 603.)

Myös toinen UKM:n kiitosrukouksista on hyvin samannäköinen, ja sanajärjestykseltään täysin samanlainen *Rucouskirian* version kanssa. Selvä ero rukousten sisällössä on se, että UKM:ssa rukous päättyy samanlaiseen loppulauseeseen kuin edellinen rukous, mutta Agricolalla vastaavaa lausetta ei ole vaan teksti päättyy pelkkään aameneen:

UKM: 94r	MAT I: 578
O herra iesu chreste, Isen iumalan ijankaikinen sana, mailman vapacthaia totinen Jumala ia inhiminen, vapactha meite caikista synnieste sinun pyhen Rumis ia veres cautta, ia autta ette me aijna teuteisime sinun pyhetz keskys ia eij ikenens sinuasta erijeisim. Joca elet ia hallisett etc.	O HERRA Jesu Christe / Isen Jumalan ijankaikinen Sana / mailman wapachtaija / totinen Jumala ia Inhiminen / wapactha meite caikista synniste sinun pyhen Rumijs ja weres cautta / ia auita ette me aijna teuteisime sinun pyhet keskys / ja eij ikenens sinusta erijeijsi / AMEN

Ortografiset erot UKM:n ja *Rucouskirian* rukousten välillä ovat samanlaisia kuin edellisen rukouksen kohdalla: UKM on merkinnyt sananalkuista v:tä jälleen nykykielen mukaisesti (*vapacthaia*, *vapactha*, *veres*), Agricola w:llä (*wapachtaija*, *wapactha*, *weres*). Sanoissa *vapahtaja* ja *vapahtaa* UKM:n kirjoittaja on merkinnyt *ht*-yhtymää *cth*-yhdistelmällä, kun taas Agricolan merkintätapa on *cht*. Todennäköinen selitys UKM:n kirjoitustavalle on kopiontivirhe. Muita todennäköisiä kopiontivirheitä ovat UKM:n kirjoitusasut *synnieste* ja *sinuasta*.

UKM:n kirjoittaja on taivuttanut kahdessa yhteydessä sanoja Agricolasta – ja nykykielestä – poikkeavalla tavalla: Lausekkeessa *sinun pyhät käskys* UKM:n kirjoittaja on lisännyt adjektiiviattribuutin *pyhät* perään pääsanana mukaisen yksikön 2. persoonan omistusliitteen, s:ää tarkoittavan z-kirjaimen (*sinun pyhetz keskys*). Sananloppuisen s:n erityistä käyttöä on muuallakin UKM:ssa (ks. luku 4.3). Toinen erikoinen taivutuspiirre UKM:n rukouksessa on ilmaisussa *eij ikenens sinuasta erijeisim*, jossa kirjoittaja on

lisännyt kieltoverbiä seuraavan pääverbin perään monikon 1. persoonan loppuheittoisen persoonapäätteen *-m*. Samanlaisia tapauksia on UKM:ssa enemmänkin (ks. luku 4.3).

Rukousten ainoa sanastollinen ero on, että UKM:ssa on käytetty *auttaa*-verbiä (*autta*), kun Agricola on käyttänyt *avittaa*-verbiä (*auita*). Tässäkin tapauksessa on mahdollista, että kirjoittaja on kopioinut väärin. Toisaalta UKM:n kirjoittaja on pidemmässä prefaattiorukouksessa käyttänyt *avittaa*-verbiä kohdassa, jossa Agricolalla on *auttaa* (ks. luku 5.1), joten myös verbin tietoinen valinta on mahdollinen.

Psalmista 67 muodostettu siunaus ei ole UKM:ssa täysin sama kuin *Rucouskiriassa*, vaan eroja löytyy niin sisällössä kuin kielessä ja ortografiassa, kuten alla olevasta rinnakkaisasetelmasta näkyy:

UKM 94v	MAT I: 613
Jumala olchohon meille armolinen ia laupias, ia andakon meille henen iumalisen siugnauxens, hen andakon henen casuonsa meille pajjsta, ette mæ maan pelle tundisimma henen tiense. Siugnakan meitte meijdhen iumala, ia andakon meille henen Rauhans. Nimen isen ia poian ia pyhen hengen A M E N .	JUmala olchohon meille armolinen ia laupias / ia andakan meille caikille henen Jumalisen siugnauxens / hen andakan meillen henen caswonsa pajjsta / ette me maan pälle tundisima henen tieense / Siuggnatkan meite Jumala / meiden Jumala / Siugnatkan meite Jumala / ia andakan meille henen rauhans / AMEN .

UKM:n kirjoittaja on käyttänyt siunauksessa kolmesti toistuvassa *antaa*-verbin yksikön 3. persoonan imperatiivissa nykyisinkin käytössä olevaa *ko*-tunnusta (*antakoon*), kun taas Agricola on käyttänyt *ka*-tunnusta (*antakaan*). Myös *siunata*-verbin imperatiivimuodot poikkeavat toisistaan, sillä UKM:n muodosta *siugnakaan* puuttuu vartalon loppu-*t*. Vastaavanlaisia muotoja esiintyy myös Agricolan teoksissa¹⁵. Kieliseikkojen lisäksi tekstit eroavat toisistaan siinä, että UKM:sta puuttuu *Rucouskiriassa* toistettu säe *siugnatkan meitä Jumala*. Agricolan versiosta taas puuttuvat siunauksen lopussa lausuttavat sanat *Nimen Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen*.

ks. esim. Kiuru 1993b

5.7 Yhteenveto

UKM muistuttaa reformaatioajan suomenkielisistä messuista eniten Agricolan *Messua* (1549) niin ortografialtaan kuin kieleltään ja sisällöltään, mutta se ei ole yhtä laaja ja täydellinen ohjekirja messun pitämisestä. Painettu *Messu* sisältää valmistavan osuuden, ja sen perässä on muun muassa ohjeita, lukukappaleita ja vaihtoehtoisia kollehtarukouksia. Vaikka UKM on lähimpänä Agricolan *Messua*, niiden välillä on myös useita eroavaisuuksia: UKM:sta puuttuvat saarna ja ehtoollisvirsi, prefaatioissa ei ole mainintaa ehtoollisaineiden elevaatiosta, eivätkä UKM:n ja *Messun* siunaukset ole samoja.

Myös Westhin koodeksin messu on UKM:a laajempi, sillä se sisältää seurakunnan yhteisen synnintunnustuksen sekä lähtötervehdyksen ja *da Pacem* -päättöslaulukokonaisuuden. Westhin koodeksin messulla ja UKM:lla on eri käännöspohjista johtuen enemmän eroja kuin yhtäläisyyksiä: Niillä on eri uskontunnustustekstit eikä Westhillä ole lyhyempää prefaatiota. Lisäksi Westhin Gloria ja kollehtarukous poikkeavat huomattavasti UKM:sta muun muassa sanavalinnoiltaan, eikä UKM:ssa ole saarnavirttä tai Offertoriota. Jotkut UKM:n tekstit, kuten Sanctus ja Isä meidän -rukous, ovat kuitenkin kielellisesti lähempänä Westhin koodeksia kuin Agricolan *Messua*.

Kangasalan *Missalen* suomenkielinen messuteksti on 1500-luvun puolivälin suomalaisista messuista se, joka poikkeaa UKM:sta eniten ortografialtaan, kieleltään ja sisällöltään. Huomattavin ero UKM:n ja Kangasalan tekstin välillä liittyy taivutuspäätteisiin: Kangasalan tekstin kirjoittaja on merkinnyt päätteet yleensä kokonaisina, kun taas UKM:ssa ne ovat yleensä lyhentyneet loppuheiton takia. Yhteistä Kangasalan messulle ja UKM:lle on perinteisestä poikkeava siunausteksti, jota muissa aineiston messuissa ei esiinny. Kyseisen psalmista 67 muodostetun siunaustekstin suomennokset ovat kuitenkin niin erilaisia, että niitä tuskin on kopioitu samasta teoksesta.

Ruotsalaisista messulaitoksista UKM:n esikuvana on ollut vuonna 1541 painettu teos: Ehtoollisprefaatorukous ei sisällä 1530-luvun messujen mukaisia ilmauksia *hänen pyhiin käsihins* ja *hyvästisiugnas*, jotka löytyvät sekä Westhin koodeksista että Kangasalan tekstistä. UKM:ssa on vuonna 1541 ruotsalaiseen Messuun lisätty lyhyempi prefaatio, mutta ei vuoden 1548 laitokseen lisättyä ehtoollisvirttä *Oo Rene Guds Lamb*, jonka Agricola suomensi *Messuunsa*. UKM:n rakenne ja sisältö noudattavat melko

tarkasti vuoden 1541 ruotsalaista Messua, ja epistolatekstin ohjeen latinankielisten lyhenteiden *s:* ja *capi:* malli on selvästi saatu ruotsalaisesta tekstistä.

Lähes kaikki kohdat, joissa UKM poikkeaa ruotsalaisten Messujen ja Agricolan *Messun* esikuvasta, näyttävät olevan peräisin Agricolan *Abckiriasta* tai *Rucouskiriasta*. Kuten *Abckirian* apostolisessa uskontunnustuksessa, UKM:n Credossa Jeesus *istuu Jumalan oikialla*, ei *oikial kädel* kuten ruotsalaista *högra hand* -ilmaisua noudattavassa *Messussa*. Myös UKM:n Isä meidän -rukous muistuttaa huomattavasti enemmän *Abckirian* kuin *Messun* versiota. *Rucouskiriasta* taas ovat peräisin UKM:n molemmat kiitosrukoukset sekä psalmista 67 muodostetun siunauksen suomennos. Ne UKM:n erityispiirteet, joille ei löydy selitystä vertailuaineistosta, ovat saarnan puuttuminen sekä Sanctusta seuraava vuorotervehdys.

Tekstivertailujen perusteella tutkimushypoteesi, jonka mukaan UKM on kirjoitettu vuosien 1544 ja 1549 välillä, osoittautuu paikkansa pitäväksi. UKM perustuu vuoden 1541 ruotsalaiseen Messuun, mutta sen kirjoittaja on myös halunnut noudattaa Turun hiippakunnan omia perinteitä ja hyödyntänyt Agricolan *Abckirian* (1543) ja *Rucouskirian* (1544) tekstejä.

6 Lopuksi

Uppsalan käsikirjan messusta ei ole aiemmin tehty kielitieteellistä tai liturgiahistoriallista tutkimusta, jossa se olisi ollut tarkastelun keskipisteenä, vaan se on ollut lähinnä vertailuaineistona tai yhtenä monista tarkasteltavista teksteistä. Tämän tutkimuksen tavoitteena onkin ollut täsmentää sitä yleisluontoista ja hajanaista kuvaa, jonka aiemmat tutkimukset ovat luoneet UKM:n kielestä, sisällöstä ja suhteesta muihin reformaatioajan messuihin. Tästä johtuen työtä ohjanneet tutkimuskysymykset ovat olleet laajoja ja niitä on ollut useita, vaikka UKM onkin melko suppea aineisto.

Koska tutkielmani on ensisijaisesti vanhan kirjasuomen alan tutkimus, keskityin selvittämään, kuinka hyvin UKM vastaa sitä käsitystä, joka 1500-luvun kielestä on esitetty kirjallisuudessa. Äänne- ja muotopiirteiden tarkastelu osoitti, että UKM:ssa on runsaasti vanhalle kirjasuomelle ominaisia lounaismurteisuuksia, kuten loppuheittoa ja nykysuomesta poikkeavia heikkoasteisia muotoja. Lounaismurteisuuksien lisäksi UKM:ssa on myös muutamia eteläpohjalaismurteeseen viittaavia äänne- ja muotopiirteitä. Odotuksenmukaisesti vanhalle kirjasuomelle tyypillinen omistusliitteiden ja persoonapäätteiden moninaisuus sekä imperatiivin tunnuksen vakiintumattomuus näkyvät UKM:ssa. Myös vanhalle kirjakiellelle tyypillisiä vieraan kielen mallin mukaan muodostettuja syntaktisia rakenteita ja yhdysverbejä on käytetty runsaasti.

UKM:n ortografia muistuttaa hyvin paljon Agricolan ensimmäisten teosten ortografiaa, sillä *Abckirian* (1543) ja *Rucouskirian* (1544) tapaan *I* ja *J* sekä *ij* ja *y* on merkitty samanlaisina. Agricolan oikeinkirjoituskäytännöistä UKM eroaa siinä, että kirjoittaja on käyttänyt *(f)fu*-yhdistelmää *v*-äänteen merkinä omaperäisissä sanoissa. Erityisen kiinnostavia UKM:n ortografisia piirteitä ovat myös UKM:n kahdenlaiset *ä*-grafeemit ja kolme erilaista *s*-grafeemia sekä pisteen ja pilkun käyttäminen.

Kielellisten seikkojen lisäksi tarkastelin UKM:n sisältöä ja sen suhdetta Agricolan *Messuun*, Westhin koodeksiin, Kangasalan *Missalen* suomenkieliseen tekstiin sekä 1540-luvun ruotsalaisiin messupainoksiin. Koska UKM:n kirjoittaja on tuntenut Agricolan kaksi ensimmäistä teosta ja mainitsee ne käsikirjoituksen alussa, vertailin myös muutamia niistä löytyviä tekstejä UKM:n vastaaviin teksteihin. Tekstivertailujen tarkoituksena oli selvittää, mitä tekstejä UKM:n kirjoittaja on hyödyntänyt käsikirjoitusta tehdessään, ja näin auttaa UKM:n ikäämisessä. Ensimmäisen sivun introitusohje paljastaa, että UKM on voitu kirjoittaa aikaisintaan vuonna 1544, jolloin

Agricolan *Rucouskiria* on painettu, mutta vasta vertailut vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaisiin Messuihin vahvistivat hypoteesin UKM:n ajoittumisesta vuosien 1544 ja 1548 väliin.

Sisällöllisten piirteiden ja tekstivertailujen perusteella UKM on kirjoitettu vuoden 1541 ruotsalaisen Messun pohjalta, mistä todisteena ovat mm. lyhyempi ehtoollisprefaattorukous ja *Oo Rene Guds Lamb* -ehtoollisvirren puuttuminen. Kirjoittaja on myös ottanut huomioon Turun hiippakunnan omat traditiot ja suomalaisten reformaattoreiden yhteydet Saksaan, mikä näkyy selvimmin psalmista 67 muodostetun rukoustekstin käytössä Aaronin siunauksen asemasta (ks. luvut 2.2 ja 2.3). Kirjoittaja on käyttänyt apunaan Agricolan *Abckiriaa* ja *Rucouskiriaa*, joista hän lienee kopioinut siunaustekstin lisäksi apostolisen uskontunnustuksen, Isä meidän -rukouksen ja molemmat kiitosrukoukset.

Koska vuosien 1541 ja 1548 ruotsalaiset Messut eivät eroa toisistaan kuin muutamissa kohdissa, Agricolan *Messu* on suomalaisista messuteksteistä se, jota UKM eniten muistuttaa. Erilaiset siunaustekstit, saarnan puuttuminen UKM:sta sekä tietyt ortografian piirteet kuitenkin vahvistavat hypoteesin siitä, että UKM ei ole Agricolan kirjoittama tai hänen *Messunsa* esityötä.

UKM:n tietyt kielenulkoiset piirteet, kuten koristeellinen ensimmäinen sivu, huolellisuuteen pyrkiminen ja punaisen musteen käyttö, kertovat siitä, että käsikirjoitus on ollut kirjoittajalleen ja seurakunnalle arvokas teksti. Nuotittomuus ja käsikirjoituksen puutteellisuus esimerkiksi ehtoollisen ohjeistuksen suhteen viittaavat siihen, että UKM on ollut ehtoollismessuja pitävän papin ”muistilappumainen” ohjeteksti ja seurakunnalla on ollut käytössä myös muita teoksia ja käsikirjoituksia, joita on hyödynnetty messua pidettäessä.

UKM:n ajoittamisen kannalta myös paperin, musteen ja käsialan tutkiminen olisi hyödyllistä. Toivonkin, että joku käsikirjoitusten kodikologisiin ja paleografisiin ominaisuuksiin perehtynyt tutkija ottaisi UKM:n tarkasteltavakseen.

Lähteet

Aineslähteet

Kangasala = Kangasalan *Missale Aboensen* käsinkirjoitetut suomenkieliset lisälehdet. Saatavissa digitoituna: <http://www.doria.fi/handle/10024/67149>. [viitattu 12.3.2015]

MAT = *Mikael Agricolan teokset I–IV. Näköispainos ja tekstien selvennys*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.

SM 1541 = *Messan på Swensko 1541*. Stockholm.

SM 1548 = *Messan på Swensko, förbettrad 1548*. Stockholm.

UKM = Uppsalan suomenkielinen messu, Uppsalan yliopiston codex B 28, lehdet 87r–94v

Westh = Westhin koodeksi, (HYK C III 19). Tekstijulkaisu: Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012: *Codex Westh. Westhin koodeksin teksti*. Wanhan suomen arkisto 5, Turun yliopisto.

Kirjallisuus

Gummerus, Jaakko 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Toim. Aarno Maliniemi ja Aarne Turkka. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 44, Helsinki.

Heininen, Simo 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.

Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Helsinki.

— (toim.) 2007: *Mikael Agricolan Aapiskirja*. Kirjapaja, Helsinki.

— (toim.) 2012: *Codex Westh. Westhin koodeksin teksti*. Wanhan suomen arkisto 5, Turun yliopisto.

— (toim.) 2013: *Mikael Agricolan Messu*. Wanhan suomen arkisto 7, Turun yliopisto.

Häkkinen, Kaisa – Tuppurainen, Erkki 2014: Kangasalan missalen suomenkielinen messu. *Sananjalka* 56, s. 7–28. Suomen Kielen Seura, Turku.

Jussila, Raimo 1988: Agricolan sanasto ja nykysuomi. Teoksessa *Mikael Agricolan kieli*, s. 203–228. Toim. Esko Koivusalo. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Kiuru, Silva 1988: Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä. Teoksessa *Mikael Agricolan kieli*, s. 133–177. Toim. Esko Koivusalo. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

— 1993a: Agricolaa tekstilajeittain. *Sananjalka* 35, s. 43–60. Suomen Kielen Seura, Turku.

— 1993b: Agricolan imperatiivimuotojen vaihtelu. *Virittäjä* 97, s. 611–624. Kotikielen Seura, Helsinki.

KKKS = Heikkilä, Tuomas (toim.) 2010: *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Knuutila, Jyrki 1987: Liturgisen yhdenmukaistamisen toteutuminen Suomessa reformaatiokaudella 1537–1614. Teoksessa *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja* 77, s. 9–40. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.

— 2010: Tukholman suomalaisen seurakunnan ”messukirja” ja jumalanpalveluselämän muuttaminen evankeliseksi 1500-luvulla. Teoksessa *Facultas ludendi. Erkki Tuppuraisen juhlakirja*, s. 79–113. Sibeliussäätiö, Kuopion osasto, Kuopio.

Kouri, E. I. 1995: The early Reformation in Sweden and Finland, c. 1520–1560. Teoksessa *The Scandinavian Reformation from evangelical movement to institutionalisation of reform*, s. 42–69. Toim. Ole Peter Grell. Cambridge University Press, Cambridge.

Kurvinen, P. J. I. 1929: *Suomen virsirunouden alkuvaiheet v:een 1640*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 2001: *Kirjasuomen kehitys*. Uudistettu laitos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

Maliniemi, Aarno 1955: Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. Teoksessa *Novella Plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran juhlakirja Suomen kirkon juhluvuotena 1955*, s. 82–112. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 56. Helsinki.

Nikkilä, Osmo 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. Opera Fennistica & Linguistica 8. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampere.

Parvio, Martti 1978: Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgiahistoriallinen tutkimus. *Suomi* 122:3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Pirinen, Kauko 1962: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Helsinki.

Rapola, Martti 1933: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin 1. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 197, Helsinki.

— 1947: *Johdatus suomen murteisiin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Schalin, Olav D. 1946: *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I*. Svenska litteratursällskapet, Helsinki.

Schmidt, Wolfgang 1943: *Paavali Juusten ja Suomen piispain kronikka*. Suom. Helmer Winter. Silta, Turku.

SKM 1 = Setälä E. N. & Wiklund K. B. (toim.) 1893: *Suomen kielen muistomerkkejä 1*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

SMS I = *Suomen murteiden sanakirja I*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985.

Uusitalo, Harri 2015: *Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot*. Pro gradu -työ. Turun yliopisto, Turku. Saatavissa osoitteessa <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/104247/uusitalo2015gradu.pdf?sequence=2> [Viitattu 5.5.2015.]

INVENTUS

Reden rectolisen taica
Messiu.

Alci maeta olla iocii psali.
Kytosiiysi . Eli miin Ruc
koiis . Bomen . Kotzin . taica
Latina kielen pyhiste
Ramatniista wosotetuidg
Ja liaten syte Bome
Rwronskizista
eli Catechis
miiist.

Handwritten notes at the bottom of the page, partially illegible.

LIITE 2: UKM suoraan litteroituna sekä ääntämisen mukaisella tavalla esitettynä

87r

<p>Introituß Herran æctolisen taica Messun. Alcu macta olla iocu Psalmi. Kijtosuirsi. Eli muu Ruc- kouß. Somen. Rotzin. taica Latinan kielen pyhiste Ramatuista wlosottetudh Ja liaten sijte Somen Rwcouskirriasta eli Catechis- musist. <i>etc.</i></p>	<p>Introitus Herran ehtoolisen taikka¹⁶ messun. Alku mahta olla joku psalmi, kiitosvirsi eli muu ruk- kous suomen, ruotsin taikka latinan kielen pyhistä raamatuista¹⁷ ulosotetut. Ja liiaten¹⁸ siitä Suomen rukouskirjasta eli katekis- musist. <i>etc.</i></p>
--	---

87v

<p>Sijtte nouta Kyrieleison. Herra armadha meiden pælen Christe armadha meiden pælen Herra armadha meiden pælen</p> <p>Kwnnia olkon Jumalan Corcke- vxes. Ja masa rauha. [Inhims- *Inhimisten* hyue tacto, Mæe kijtem sijnuu, Mæ hyffuesti siug- nama sijnuu, Me sijnuu Ruck- olema, me ylistem ia Cunnio- ijtam sijnuu, me sijnuu kijtem sijnun suren Cunnias tedhen, O herra iumala taiuainen kuningasß Jse Caikiwaldias Jumala, O</p>	<p>Sitte nouta¹⁹ Kyrieleison. Herra armahða meidän päälän. Kriсте²⁰ armahða meidän päälän. Herra armahða meidän päälän.</p> <p>Kunnia olkoon Jumalan korkke- ukses ja maasa rauha, inhimisten hyvä tahto. Me kiitäm sinua. Me hyvästi siug- naama sinua. Me sinua rukkoo- lema. Me ylistäm ja kunnioi- tam sinua. Me sinua kiitäm sinun suuren kunnias tähden. Oo Herra Jumala, taivaallinen kuningas, Isä kaikkivaltias Jumala. Oo</p>
---	---

88r

<p><i>herra sæn Caikenkorkeiman aijnos poica Jesu Christe. O herra iumala Jumalan karitza Jsen poica. Sine quin poisottat mailman synnitt armadha meidhen pælen. Sille sine olet yxinensse korkija Jesu Christe. Sen pyhen henghen cansa. Jsen Jumalan herraudheß. AMEN.</i></p> <p>Sitte kände Pappi hænenß</p>	<p>Herra, sen kaikenkorkeiman ainos poica, Jeesu Kriste. Oo Herra Jumala, Jumalan Karitsa, Isän Poika. Sinä kuin²¹ poisottat mailman synnit, armahða meidän päälän. Sillä sinä olet yksinäns se korkija Jeesu Kriсте, sen Pyhän Henken kanssa, Isän Jumalan herraudes. Amen.</p> <p>Sitte kääntä pappi hänens</p>
--	--

¹⁶ Voisi olla myös *taika*, mutta tässä tutkimuksessa asia on ratkaistu sekaannusten välttämiseksi näin.

¹⁷ 'kirjoista'

¹⁸ 'erityisesti'

¹⁹ 'seuraa'

²⁰ Latinan vokatiivi- eli puhuttelusijainen *muoto* Kristus-sanasta

²¹ 'joka'

kansan polen sanoden. HERRa olcon teiden kansan. Nijn möß sinun henghes kansa. Ruckolcam.	kansan puoleen sanoden. Herra olkoon teidän kanssan. Niin myös sinun henkes kanssa. Rukkoolkaam.
--	---

88v

Mæ ruckolema sinua caikiual- dias Jumala, Racas taiuainen Jse, ettes meille lainasit vah- wan vscon, sinun ia sinun poij- as päle Jesusen Christusen, yxi hemmestymette toiuos sinun laupiudhes päle, caikisa mei- idhen hædhesse, ia wastoinkäu- misen, ia palauan Raccaudhen meiden læhimeisten tyghe. Sa- ma sinun Racas poias Jesu- sen Christusen Cauta meidhen herran, ioca ynne sinun kansaß ælepi, ia hallitzeppi ijancaikisesta ijancaikisehen. AMEN.	Me rukkolema sinua, kaikkival- tias Jumala, rakas taivaainen Isä, ettäs meille lainasit vah- van uskon sinun ja sinun po- jas pääle, Jeesusen Kristusen, yksi hämmästymättä toivos sinun laupiudes pääle kaikisa mei- dän hædässä, ja vastoinkäy- misen ja palavan rakkauden meidän lähimäisten tyge. Sa- ma sinun rakas ²² pojas Jeesu- sen Kristusen kautta, meidän Herran, joka ynnä sinun kanssa elääpi ja hallitseppi ijancaikisesta ijancaikisehen. Amen.
--	--

89r

Sitte Collectan ielkin lukæman pitte <i>sanctus</i> ²³ Paulista yxi koko. taijka polæn <i>capitulum</i> ²⁴ ia muista apostoliste. Ja on ænsin neijn sanodhen. Næme noutavaisett sanat kirjio- ijta pyhe Pauvali Apostoli Roma- rin Chorintherin tyge etc. Nij Sitte <i>graduale</i> x Jumalan kæsky Ad Euangelium. Tæmen pyhen Euangelium kirjio- ita. N. Euangelista. etc.	Sitte kollehtan jälkiin lukeman pittää sanktus Paavalista yksi koko taikka puolen kapitulum ja muista apostoleista. Ja on ensin näin sanoden: Nämä noutavaiset sanat kirjoi- ta Pyhä Paavali Apostoli rooma- rin ²⁵ , korinterin ²⁶ tyge etc. Nii sitte <i>graduale</i> x ²⁷ Jumalan kæsky Ad Euangelium ²⁸ . Tämän pyhän evankelium kirjoi- ta. N. ²⁹ evankelista.
---	--

²² Mahdollisesti luettu muodossa *rakkaas*. Sama outo kirjoitusasu löytyy myös Agricolan *Messusta*.

²³ merkitty käsikirjoituksessa lyhenteellä S:

²⁴ merkitty käsikirjoituksessa lyhenteellä *capi:a*

²⁵ 'roomalaisten'

²⁶ 'korinttilaisten'

²⁷ 'kymmenen'

²⁸ lat. 'evankeliumia kohti'

²⁹ N-kirjain korvaa evankelistan nimen.

<p>Cunnia olcon sinulle herra Jumala.</p> <p>Credo Mine wscon Jumalan päle Jsen caijchualtian, loijan taijuan ia maan. Ja Jesusen Christu- sen, hänen aijnolan pojansa päle meiden herran, ioca on sijnyt phyhste hengeste. Syn- dynyt neijzeste Mariasta. Pij- nattu poncius pilatusen alla, Ristinaulotu, coletettu, Ja hau- dattu, alasastuij heluitin, colman- na peiuene ylesnousei coluista, ylesastuij taijuasen. Jstu Ju-</p>	<p>Kunnia olkoon sinulle, Herra Jumala.</p> <p>Credo Minä uskon Jumalan pääle Isän kaikkivaltiaan, luojan taivaan ja maan, ja Jeesusen Kristu- sen, hänen ainoan pojansa päälle meidän Herran, joka on siinyt Pyhästä Henkestä, syn- tynyt neitseestä Mariasta, pii- nattu Pontsius Pilatusen alla, ristiinaulotu, kuoletettu, ja hau- dattu, alasastui helvitiin³⁰, kolman- na päivänä ylesnousei kuoluista, ylesastui taivaaseen, istu Ju-</p>
---	---

<p>malan Jsen caikiualtian oikialla. Sielte on tuleua domitzeman eleuet ia colluet. Mine wscon pyhen hengen päle, pyhen Christitun seurakunnan. Pyhen osanottamisen. Syndijen andex- isamisen Rumin ylesnousemisen Ja ijancaikisen elemen Amen.</p> <p>Prefatio HErra olcon teiden kansan. Nijn mäβ³¹ sinun hengeß cansa. Yletkä teiden sydhemen Jumalan tyghä. Mä ylitemen meidhen sydhemen. Kijttekem Jumalata meidhen herran. Sæ on oijkeus ia coctuuß.</p>	<p>malan Isän kaikkivaltiaan oikialla. Sieltä on tuleva duomitsemaan elävät ja kuolluet. Minä uskon Pyhän Henken pääle, pyhän kristitun seurakunnan, pyhän osanottamisen, syntien anteek- sisaamisen, ruumiin ylesnousemisen ja ijancaikkisen elämän. Amen.</p> <p>Prefaatio Herra olkoon teidän kansan. Niin myös sinun henkes kanssa. Yletkää teidän sydämen Jumalan tyge. Me ylittämän meidän sydämen. Kiittäkääm Jumalata meidän Herraan³². Se on oikeus ja kohtuus.</p>
--	--

<p>Totisesta on sæ coctulinen oijkein ia autuast, ette mæ aina ia io- capaicaß kijtem ia ylistem sinua pyhæ herra, Caikiualdiaß Jse, Jan- kaikinen Jumala, Caiken sinun hyueinteghoß tedhen, Ja lijotekin sæn thedhen iongaß meille osotit, Coska mæ caiki synnin theden nin pahasti vloß twlluet olima, ettei meille muta ædheß seisonut quin</p>	<p>Totisesta on se kohtuulinen, oikein ja autuast, että me aina ja jo- kapaikas kiitäm ja ylistäm sinua pyhä Herra, kaikkivaltias Isä, ian- kaikinen Jumala, kaiken sinun hyväinteyos tähden, ja liiotekin³³ sen tähden jonkas meille osotit, koska me kaikki synnin tähden niin pahasti ulos tulluet olima, ettei meille muuta edes seisonut kuin</p>
---	--

³⁰ *Helvetti*-sanana muoto (ja ortografia) ei ollut vakiintunut vielä 1500-luvulla.

³¹ UKM:n kirjoittajan kopiointivirhe.

³² Herraan[ne] 'Herraamme'

³³ 'erityisesti'

<p>cadhotuþ, ia sæ iancaikinen colema, ia eij yxiken londocappale taica taijuaf ælin maan pæle voinuet meijte auita . Nijn sine vlwoþ læhætít sinun ainocaiseþ poiaþ Jesusen christusen, quin oli yxi Jumaluden loondo, ynne</p>	<p>kadotus, ja se iankaikkinen kuolema, ja ei yksikään luontokappale taikka taivaas elin³⁴ maan päälä voinuet meitä avitaa. Niin sinä ulvos lähetit sinun ainokaises pojas Jeesusen Kristusen, kuin oli yksi jumaluuden luonto, ynnä</p>
--	---

91r

<p>sinun cansaþ annoit hänen inhimisæxitulla meiden tecten, pannot meidhen synnit hänen pælenþ, ia annoit henen colema kerssie, sijne sijaþ iossa meidhen caikein ijancaikisesta coleman piti, Ja nin quin hen ylitze voiti coleman, ia iellenþ ylösnoussi ælemehen, ia eij ikenenþ enembe coole, Nijn möþ³⁵ caiki me iotcha henen pælenþ itzenþ loottauat, pite ylitzen voitaman synnin ia coleman, ia saaman henen cautanþ ijancaikisen ælemen, ia ettej mæ sencaltaisen hänen hyuenteghonþ coskan vnoitaisima, mutta aina mielesse pidheisim, ia muistaisima.</p>	<p>sinun kanssa, annoit hänen inhimiseksi tulla meidän tähten. Pannot meidän synnit hänen päälens ja annoit hänen kuolemaa kärssiä siinä sijas, jossa meidän kaikein ijankaikkisesta kuoleman piti. Ja niin kuin hän ylitse voitti kuoleman ja jällens ylösnoussi elämähän ja ei ikänäns enempää kuole, niin myös kaikki me³⁶, jotka hänen päälens itsens luottavat, pitää ylitsen voittaman synnin ja kuoleman ja saaman hänen kautans ijankaikkisen elämän. Ja ettei me senkaltaisen hänen hyvänteyons koskaan unoitaisima, mutta aina mielessä pitäisim ja muistaisima.</p>
---	---

91v

<p>Nijn sine öönä, cosca hæen petettin, piti hen yhden ectolisen, iossa hen otti leijuen. Kijtti henen taiualista isenþ, mursi sæen, ia annoij opetuslastenþ ia sanoij. Ottacat ia sökette, teme on minun rumin, ioca teiden edesten wloþ annetan. Sen tehkette minun muistoxeni. Samalla modholla otti hen möþ calkin, kijtti henen taiualista Jsenþ, ia annoij opetuslastenþ, ia sanoij. Ottacat ia iokatta teste caiki, teme on se vdhen testamentin calki minun wereseni, ioca teiden, ia monen tehden vloswodhetetan syndijn andexiandamuxi, Nijn vsein quin te sen</p>	<p>Niin sinä yönä, koska hän petettiin, piti hän yhden ehtoolisen, jossa hän otti leivän, kiitti hänen taivaalista Isääns, mursi sen ja annoi opetuslastens ja sanoi: Ottakaat ja syökäätte. Tämä on minun ruumiin, joka teidän edestän ulos annetaan. Sen tehkätte minun muistokseni. Samalla muodolla otti hän myös kalkin³⁷, kiitti hänen taivaalista Isääns ja annoi opetuslastens ja sanoi: Ottakaat ja juokaatta tästä kaikki. Tämä on se uuden testamentin kalkki minun veresäni, joka teidän ja monen tähden ulosvuodetetaan syntin anteeksiantamuuksi³⁸. Niin usein kuin te sen</p>
--	--

³⁴ eli 'tai'

³⁵ Käsikirjoituksessa sanan kirjoitusasu näyttää olevan *mós*.

³⁶ Tässä pitäisi olla monikon 3. persoonan pronomini *he* tai *ne*.

³⁷ 'viinin'

³⁸ 'anteeksiantamiseksi' Kyseessä on *mUs*-teonnimijohtimen sisältävä translatiivimuoto (ks. Kiuru 1988: 163).

<p>teet, nijñ techkett minun muistoxeni.</p> <p>Yxi Toinen lyhembi prefatio. Totisesta on se coctulinen, oijkein, ia autuast ette me aina, ia iocapaicaß kijtem ia ylistem sinua pyhä herra. Caikiualdias Jse, Jankainen Jumala. Jesusen christusen cavta meiden herrana, Joca sine öne, cosca hen petetin, otti leiuen kijti henen Jumalista Jsens, mursi sen ia annoi opetuslastens, ia sanoi, Ottacat ia söket, Teme on minun rumin, ioca teiden edhesten vlosannetan. Se techkette minun muistoxeni.</p>	<p>teet, niin tehkäät minun muistokseni</p> <p>Yksi toinen lyhempi prefaatio. Totisesta on se kohtuulinen, oikein ja autuast, että me aina ja joka-paikas kiitäm ja ylistäm sinua pyhä Herra, kaikkivaltias Isä, iankaikkinen Jumala, Jeesusen Kristusen kautta meidän Herrana³⁹, joka sinä yönä, koska hän petetiin, otti leivän, kiitti hänen jumalista Isääns, mursi sen ja annoi opetuslastens ja sanoi: Ottakaat ja syökäät. Tämä on minun ruumiin, joka teidän edestän ulosannetaan. Se tehkäätte minun muistokseni.</p>
--	---

<p>Samalla modholla otti hen mös Calkin, kijtti henen taivalista isenß, (:) ia annoi opetuslastenß, ia sanoi, Ottakat ia iocatta teste caiki, teme on sen vdhen testamentin calki minun wereseni, Joca teiden ia monen tedhen vlosvodhetetan syndijn andexiandamuxi. Nin vsein quin te sen teet nin techkette minun muistoxeni.</p> <p>Sanctuß. Pyhe pyhe pyhe herra iumala Zebaoth, Teudhet ouat taijuat ia maat sinun herrautas, Hosanna ylhelle. Kijtettu olcon se quin tule herran nijmen, Hosanna ylhelle.</p>	<p>Samalla muodolla otti hän myös kalkin, kiitti hänen taivaalista Isääns ja annoi opetuslastens ja sanoi: Ottakaat ja juokaatta tästä kaikki. Tämä on se uuden testamentin kalkki minun veresäni, joka teidän ja monen tähden ulosvuodetetaan syntiin anteeksiantamuksi⁴⁰. Niin usein kuin te sen teet, niin tehkäätte minun muistokseni.</p> <p>Sanctus. Pyhä pyhä pyhä Herra Jumala Sebaot. Täydet ovat taivaat ja maat sinun herrautas. Hoosanna ylhäällä. Kiitetty olkoon se kuin tule Herran nimeen. Hoosanna ylhäällä.</p>
---	--

<p>Preceptis Saluta : Anna meidhen nytt caijkedhen Ruckola, nijñ quin meidhen herran Jes⁹ christus meille on opettanut sanodhen. Jse meiden ioca olet taijuasa, pyhettu olkon sinun nijmeß, lehestulkon sinun waldakunnas,</p>	<p>Preceptis Saluta⁴¹: Anna meidän nyt kaikkeiden rukookola niin kuin meidän Herran Jeesus Kristus meille on opettanut sanođen. Isä meidän, joka olet taivaasa. Pyhätty olkoon sinun nimes. Lähestulkoon sinun valtakunnas.</p>
---	--

³⁹ 'Herramme'

⁴⁰ 'anteeksiantamiseksi'

⁴¹ viittaa vuorotervehdykseen

<p>olkon sinun tactoß nijn maasa quin on taijuasza, Anna meille tenepeijuen meiden iocapeijuenen leijpen, Ja anna meiden syndimme andexi nijnkuijn mö meiden velgolisten anname, Ja ele iodhatta meitä kijusauxen. mutta päeste meite pahasta. A M E N. Sitte kende pappi hænenß kansan polen (sanoden) Herran Rauha olkon teijden cansan. Nijn mös sinun henges cansa.</p>	<p>Olkoon sinun tahtos, niin maasa kuin on taivaassa. Anna meille tänäpäivän meidän jokapäivänen leipän. Ja anna meidän syntimme anteeksi, niin kuin myös meidän velgolisten⁴² anname. Ja älä johdatta meitä kiusaukseen, mutta päästä meitä pahasta. Amen. Sitte kääntää pappi hänens kansan puoleen (sanoden): Herran rauha olkoon teidän kanssan. Niin myös sinun heñkes kanssa.</p>
--	---

93v

<p>Agn9 dei. O iumala karitza ioca poijsotta maijlman synnit armada meiden pelenne. O iumala karitza ioca poijsotta maijlman synnit armada meiden pelenne. O iumala karitza ioca poijsotta maijlman synnit, Anna meille Rauha ia hyfuestisiugnaixes. Communia olcon iocu psalmi eli mw ruckous virssi. Herra olkon teidhen cansan. Nin mös sinun henges cansa. Ruckolkam. Sinun Rumis ia veres totinen nautius. O herra iumala caikiual-</p>	<p>Agnus dei. Oo Jumala Karitsa, joka poisotta mailman synnit, armahda meidän päälenne. Oo Jumala Karitsa, joka poisotta mailman synnit, armahda meidän päälenne. Oo Jumala Karitsa, joka poisotta mailman synnit, anna meille rauha ja hyvästisiugnaixes. Kommunia⁴³ olkoon joku psalmi eli muu rukkousvirssi. Herra olkoon teidän kanssan. Niin myös sinun heñkes kanssa. Rukkoolkaam. Sinun ruumiis ja veres totinen nautius⁴⁴. Oo Herra Jumala kaikkival-</p>
---	--

94r

<p>dias elkon minulle domioxi tulgho, eijkæ mös cadhotuxexi, mutta se olcon caikein minun syndijeni halaitta andexiandam9 minun rumini ia sieluni pyhe hallitus, ia iancaikisehen elemehen voijmalinen iodhatus. Joca elet ia hallisett ijancaikisesta ijancaikisehen Amen. Aliud⁴⁵. O herra iesu christe, Jsen iumalan ijankaikinen sana, mailman vapacthaia totinen Jumala ia inhiminen, vapactha meite caikista</p>	<p>tias, älköön minulle duomioksi tulko, eikä myös kadotukseksi, mutta se olkoon kaikkein minun syntijeni halaitta anteeksiantamus, minun ruumiini ja sieluni pyhä hallitus, ja iancaikkisehen elämähän voimalinen johdatus. Joka elät ja halliset ijankaikkisesta ijankaikkisehen Amen. Aliud. Oo Herra Jeesu Kriste, Isän Jumalan ijankaikinen sana, mailman vapahtaja, totinen Jumala ja inhiminen, vapahta meitä kaikista</p>
--	--

⁴² 'velallisillimme'

⁴³ 'ehtoollinen'

⁴⁴ 'nauttiminen'

⁴⁵ lat. 'toinen'

synnieste sinun pyhen Rumis ia veres cautta, ia autta ette me aijna teuteisime sinun pyhetz keskys ia eij ikenens sinuasta erijeisim. Joca elet ia hallisett <i>etc.</i>	synniestä sinun pyhän ruumiis ja veres kautta ja autta että me aina täytäisime sinun pyhäts käskys ja ei ikänäns sinuasta erijäisim. Joka elät ja halliset <i>etc.</i>
--	--

94v

Herra olkon teidhen kansan. Nijn mös sinun hengeß cansa. Kijttekem ia cunnioijkam herra. Herran olkon kitos ia kunnia.	Herra olkoon teidän kanssa. Niin myös sinun henkes kanssa. Kiittäkääm ja kunnioikaam Herraa. Herran olkoon kiitos ja kunnia.
Nöuritteke teiden sydemen iumalan tyge Ja ottacatta hyffuesti siugnaus. Jumala olchohon meille armolinen ia laupias, ia andakon meille henen iumalisen siugnauxens, hen andakon henen casuonsa meille pa-ijsta, ette mæ maan pelle tundisim- ma henen tiense. Siugnakan me- itte meijdhen iumala, ia andakon meille henen Rauhans. Nimen isen ✠ ia poian ✠ ia pyhen hengen ✠ A M E N .	Nöyrittäkää teidän sydämen Jumalan tyge ja ottakatta hyvästisiugnaus. Jumala olkohon meille armolinen ja laupias ja antakoon meille hänen jumalisen siugnauksens. Hän antakoon hänen kasvonsa meille pais- taa, että me maan päällä tuntisim- ma hänen tiensä. Siugnakaan mei- tä meidän Jumala ja antakoon meille hänen rauhans. Nimeen Isän ✠ ja Pojan ✠ ja Pyhän Henken ✠. Amen.